

Slivka, Michal

**Vzájomné vazby stredovekých kláštorov vo východnej časti Karpat
(polsko-slovensko-ukrajinské)**

Archaeologia historica. 1996, vol. 21, iss. [1], pp. 193-[217]

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140194>

Access Date: 22. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Vzájomné väzby stredovekých kláštorov vo východnej časti Karpát

(poľsko-slovensko-ukrajinské)

MICHAL SLIVKA

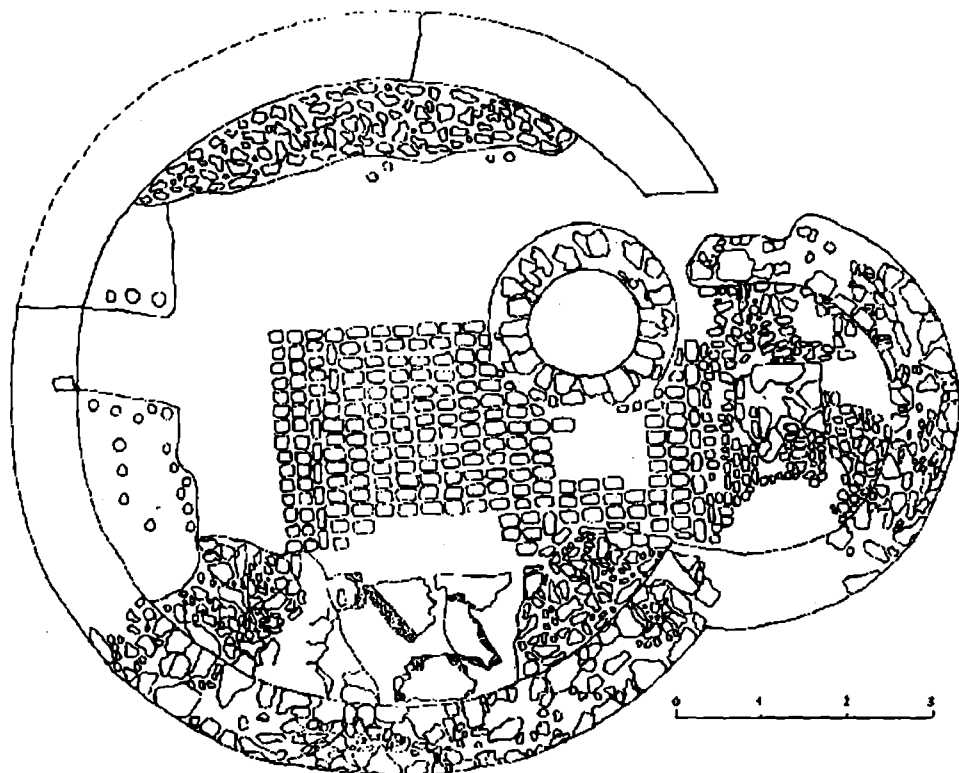
Karpaty začínajúce na pravom brehu Dunaja pri Bratislave prebiehajú veľkým oblúkom územím Slovenska až do juhozápadnej Ukrajiny a cez Rumunsko sa opäť stáčajú k pravej strane Dunaja na území bývalej Juhoslávie. Oválna veľkoklenba Karpát oddeľuje naše štáty a v ich východnej časti tzv. beskydským oblúkom predstavujúcim vrchovinami Nízkych Beskyd s výškovými rozdielmi od Lubovnianskej vrchoviny (1 052 m) cez Čerchovské pohorie (Minčol 1 156 m), potom Nízke Beskydy (Busov 1 009 m), klesajúcom v Duklianskom priesmyku až na 502 m n. m., a znova stúpa v oblasti Bukovských vrchov (Kremenec 1 214 m). Karpatská klenba končí na severnej (poľskej) strane približne na čiare Kraków–Tarnów–Rzeszów, a na južnej je na čiare Užhorod ponad Michalovce a zasahuje až do povodia Tople pri Prešove. Pod ňou je nížinná oblasť tzv. potiskej kotliny. Geomorfologickej skladbe zodpovedá i riečny systém. Povodie Popradu a Dunaja patrí k úmoriu Baltu a väčšia časť riek na východe odteká do Tisy a ďalej má sklon k Čiernemu moru.

Východná karpatská oblasť, ktorá je predmetom nášho bádateľského záujmu, predstavuje tak výrazne členitý reliéf, z čoho vyplývajú veľké kontrasty nielen nadmorských výšok, ale aj geologického zloženia, teplôt, zrážok, pôd a rastlinného pokryvu. Rôznorodé podmienky tak ovplyvnili spoločenský vývoj v minulosti, hlavne pri zakladaní osád, ich životnej produkcii a reprodukcii, dopravnej sieti a v duchovnej formácii ľudstva vôbec. Práve táto pestrá a zaujímavá krajina predstavuje výraznú hranicu dvoch kultúrnych sfér – Východu a Západu, čím jej prioritne pripadla sprostredkovateľská úloha.

V kultúrno-historickom procese zohrali svoju rolu predovšetkým mníšske spoločnosti, ktorým onen stredovek vďačí za mierový elán, za vzdelanie, heroický vzostup, za humanizmus, v ktorom človek – pútnik stvorený k obrazu Božiemu – usiluje sa o večnosť, ktorá nie je za nami, ale pred nami. Zámerne zdôrazňujem i tento eschatologický moment, ktorý v živote mníšskej existencie bol prvoradým podľa analógie s Kristom ako premožiteľom smrti. V duchovno-dejinnom účinkovaní Kristus je im životnou normou, základom monastickej komunity, a dejiny jeho apoštolov sú synonymom pre každý kláštorový život (Zumkeller 1968a, b; Conzelmann 1972; Roloff 1981; Derda 1992). Náboženská predstava inkarnácie Boha je teda v znaku synonyma: Kristus ako stred – nie ako koniec dejín, ale začiatok. Aj, a hlavne preto môžeme hovoriť o kontinuite monastickej kultúry, ktorá v modifikovanej podobe sa uplatňovala i v našom záujmovom prostredí. Okrem zaužívaného prístupu k prameňom rôznej povahy treba pochopiť preto i ostatné problematické procedúry, aby sme tak mohli odpovedať na otázky vzťahujúce sa k životu tej-ktorej komunity a kláštorovým mnohorakým funkciám. Len z takéhoto uhla pohľadu možno pochopiť mníšsku interakciu, pre ktorú kmeňové a či štátne hranice fakticky neexistovali, pretože mních vo svojej „samote“ a svojej meditácii hľadal predovšetkým božskú dimenziu života. V zmysle Matúšovho evanjelia „sami sa urobili takými pre kráľovstvo nebeské“ (Mt 19, 12). A tomu podriadili všetko, pretože Boží duch „je všetko a vo všetkom“ (Ef 4, 6 a 10).

Pri stopovaní mníšskych komunít a či mníšstva individuálneho razenia (eremitov) musíme využiť všetky pramene, a to priame i nepriame, aby sme tak ozrejmili predovšetkým vplyv na politické, hospodárske, ale predovšetkým na kultúrne dianie krajiny. Ich počiatky sú nerozlučne späté s kristianizáciou tohto kraja, a nakoľko zvolená téma zahŕňa

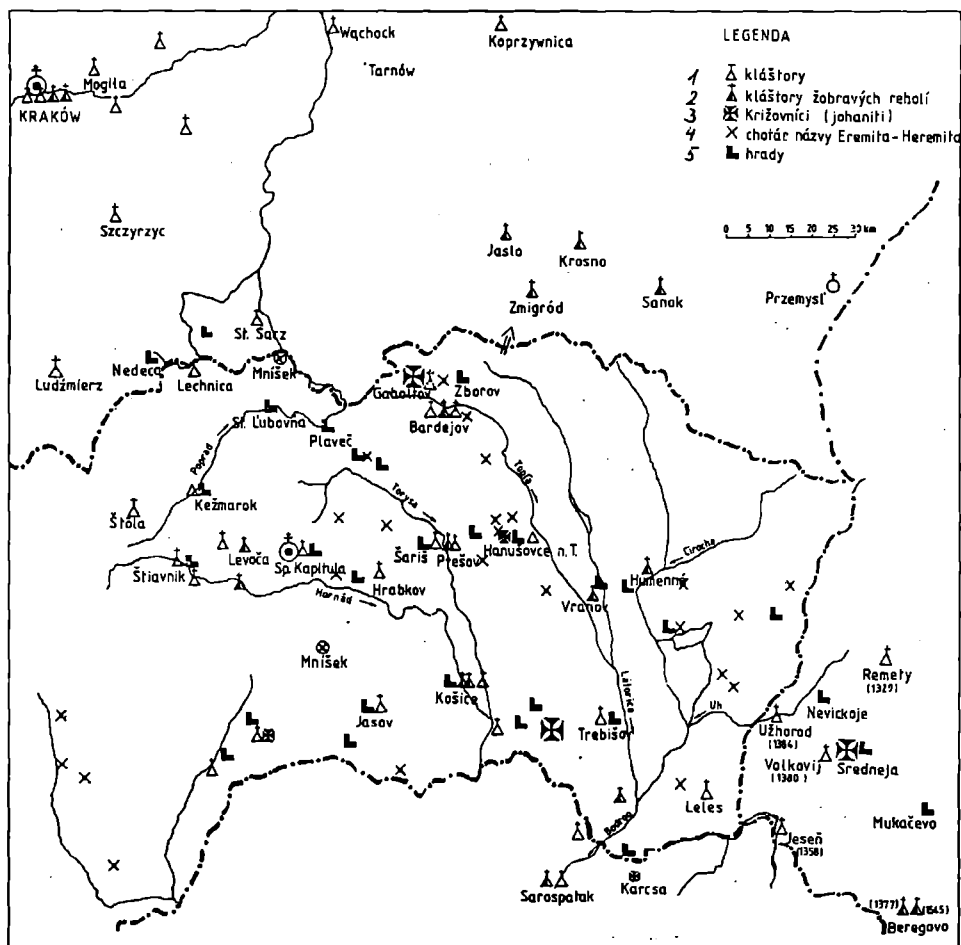
široké časové obdobie (od konca 9. až do 15. stor.), ktoré aprióri vylučuje minucióznym prístupom a pohľadom na jej zvládnutie. Preto sa obmedzíme len na najdôležitejšie a najvýraznejšie prejavy jednotlivých komunít v ich časovom prejave, hlavne však na vzájomné väzby nastoleného kontextu. V počiatočnom období ich činnosť nepochybne súvisí a v doterajšej spisbe je spájaná s kristianizačnou misiou už vo veľkomoravskom období. Pričleňovanie územia východných Karpát do sféry veľkomoravskej ríše sa dialo etapovite za panovania najvýznamnejšieho veľkomoravského panovníka Svätopluka I. († 894). Po uzavretí mieru s Východofranskou ríšou v r. 874 jeho prvé výboje smerovali na východ a juhovýchod až po Tisu, neskôr na sever do Malopoľska a Sliezska, potom aj do Lužíc (Havlík 1960, s. 41–42; 1961, s. 44–49, s. 121; Ratkoš 1963, s. 104–110 a 1988, s. 56–58; Marsina 1992; Łowmiański 1970, s. 445–532; o tzv. neposkrstenej (Svätoplukovej) Morave pozri interpretáciu Avenariusu 1991). Svätoplukove výboje diplomaticky sledovali aj kristianizačné ciele, o čom Metodov životopisca zaznamenal cennú správu (kap. XI). Podľa nej sám arcibiskup Metod poslal výzvu pohanskému kniežatstvu „na Visle“, aby sa dal dobrovoľne pokrstiť „vo svojej krajine, aby ťa zajatého nepokrstili násilím v krajine cudzej“, pričom poznamenal, že „sa aj tak stalo“ (Ratkoš 1968, s. 242). V neskoršej správe – petícii bavorského episkopátu z r. 900 adresovanej pápežovi Jánovi IX. sa uvádza, že biskup Viching bol vyslaný „k istému na vieru obrátenému kmeňu, ktoré si samo knieža (t. j. Svätopluk) vojnou podrobil a dosiahlo, že z pohanov sú kresťania“ (Ratkoš 1968, s. 192). Poľská historiografia vykazovala k tomu už celú radu prác, v ktorých najdiskutovanejším problémom je prvé sídlo biskupa v Krakove a otázky spojené s uplatňovaním slovienskeho („metodiánskeho“) alebo latinského rítu v liturgii (Sułowski 1961, s. 1992, s. 20–27; Abraham 1962, s. 98n.; Stasiewski 1959; Lehr-Spławinski 1956, 1960; Widajewicz 1947, s. 72 n.; Miniatur 1971, s. 182–188, 277–278; Vlasto 1970, s. 1–16; Chodkiewicz 1991, s. 125–127; hlavne Łowmiański 1970, s. 493–515 a 1979, s. 296–317; Labuda 1984 a 1988, s. 83–166 autor vplyv popiera). O zvrchovanosti Vislianska a vzájomných kontaktov s Veľkou Moravou poukazujú archeologické pramene (Žaki 1974 a 1981; Wachowski 1981; Zaitz 1990; Parczewski 1991 a Poleski 1992 – u oboch zhrňajú najnovšie výsledky výskumov s bohatou literatúrou), hlavne z povodia Dunajca (Zawada Lanckorońska, Zawada k. Tarnowa, Naszacowice a potom Kraków – Poleski 1992, s. 76–85, 141; Zaitz 1990). Názvy typu Zawada–Zawada (Uhlár 1969; Nalepa 1973, s. 211–212), Stráže – Stróža, Stróżna, Warta, Brána Brana a či synonymá Vrata – Wrota, maď. Kapu (Buczec 1957, s. 27n.; Slivka 1990, s. 97, pozri aj Göckénjan 1972) – aj keď sú z rôzneho časového obdobia – poukazujú na strážnu funkciu dopravnej tepny severojužného smeru, t. j. s územím susedného Spiša. Uzavretý podtatranský región, ktorý od vlastného východného Slovenska (v zmysle geografickom) oddeľuje pohorie Branisko (t. j. prirodzenou „bránou“), podľa doterajších výsledkov archeologických badaní jednoznačne gravitoval do kultúrnej sféry centrálnej časti Veľkej Moravy. Dokazujú to posledné objavy na dôležitej sídliskovej aglomerácii okolo hradiska na Čingove v katastri Spišských Tomášoviec (prelom 8. a 9. stor. až 10. stor. – Slivka–Vallašek 1991, s. 30–32). Na akropole kniežacieho sídla boli odkryté prvé veľkomoravské kostrové hroby, ktoré v oblasti východných Karpát sú ojedinelé, a s ich prvým masovejším výskytom sa stretávame až o jedno storočie neskoršie (Zoll–Adamikova 1971, s. 57n). Pramene v pohrebnom ríte na tomto území sa zaiste diali pod vplyvom recepcie kresťanstva. Predmety devocionálneho charakteru (závesné križiky – enkolpiony) sú zastúpené len od 11. storočia, pričom ich najmasovejší výskyt vystupuje hlavne v nasledujúcom storočí (Gródek–Kciuk 1989). Tomuto datovaniu zodpovedajú i nálezy z hrobov cirkevných hodnostárov – biskupa Maurusa († 1118) na krakovskom Waweli (olovená tabuľka s textom Credo – Bochniak 1938; pozri Pietrusińska 1971, s. 711–712) a nálezy z hrobov opátov z kláštora v Tyńcu pod Krakowom (kalichy a patény – Zoll–Adamikova 1966, s. 121, 128 a 1971, s. 168–170 a štúdie Folia historiae artium t. 6–7, 1971; Swiechowski 1990, s. 99, 132, obr. 213). S počiatkami výstavby sakrálnej architektúry najpregnantnejšie vystupuje lokalita Kraków–Wawel, ktorá je predmetom už niekoľkoročného bádateľského záujmu. Aj keď snahou je najstaršie

Obr. 1. Michalovce. Pódorys odkrytej rotundy (podľa J. Vyzdala).

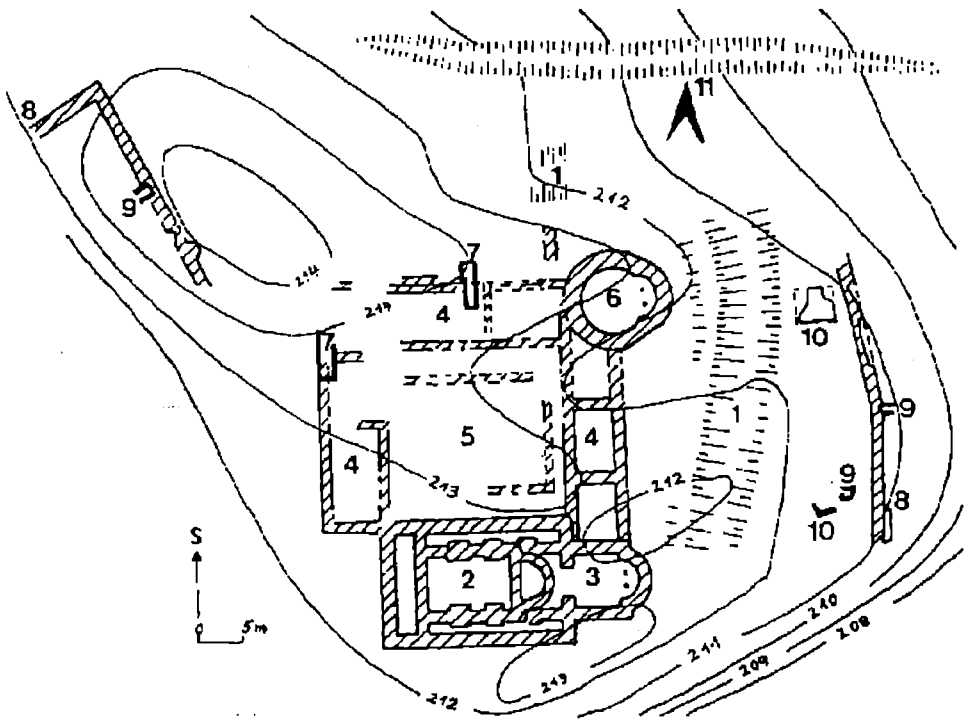
stavby datovať do prvej polovice 10. storočia (Kozieł-Fraś 1979; Żaki 1982, s. 54–56), predsa sa väčšina bádateľov prikláňa k datovaniu ku koncu 10. storočia, ktoré korešponduje aj s písomnými prameňmi (Rodzińska-Węclawowicz 1985, tam prehľad lit.; Kraków przedlokacyjny 1987; Żurowska 1983; Firlet-Pianowski 1989, tam lit.). Istú typologickú skupinu pamiatok predstavujú rotundy na území Haliče, a to predovšetkým v historicky doloženom kniežacom sídle Przemysła, ktorý vo vrcholnom stredoveku (od prelomu 12. a 13. stor.) bol sídlom biskupa východného obradu (Poppe 1968, s. 156n). Do prelomu 10. a 11. stor. sa radí jednoapsidová rotunda prímknutá k pozdĺžnemu objektu (palatium), čo súvisí s fundáciou Piastovcov a typologicky zapadá do analogických palácových stavieb vo Veľkopoľsku (Żaki 1974, s. 138–144, obr. 88–90; Żurowska 1983, s. 107n.; Swiechowski 1990, s. 15–20; Marszałek 1993, s. 181–184). Druhá rotunda, odkrytá pod dnešnou katedrálou, pochádza nejskôr z druhej polovice 11. stor. (Kunysz 1981, s. 93n., obr. 50, 56). Podobná situácia je aj vo východnej časti Slovenska (rotunda v Michalovciach).

Dôležitosť vyššie uvedeného exkurzu spočíva v základnej otázke, ktorú sme v úvode nastolili, a totiž do akej miery možno rátať s plánovanými veľkomoravskými misiami do týchto pohanských oblastí, event. priamo zodpovedať na ich výsledky, či skôr na hypotetické predpoklady niektorých autorov. Písomné pramene ukazujú, že akt presadzovania kresťanstva sa dial zhora – prostredníctvom panovníckeho dvora, čo nemalo širší teritoriálny úspech. Neskôr, na začiatku 11. storočia, došlo k pohanským vzbúram, pri ktorých pozabýjali „biskupov i kaplanov Božích“ – ako uvádza Kronika poľská tzv. Galla (kap. 19 – Antonín tzv. Gall 1989, s. 44; pozri Borawska 1964; Grudziński 1966; všeobecne Dziewulski

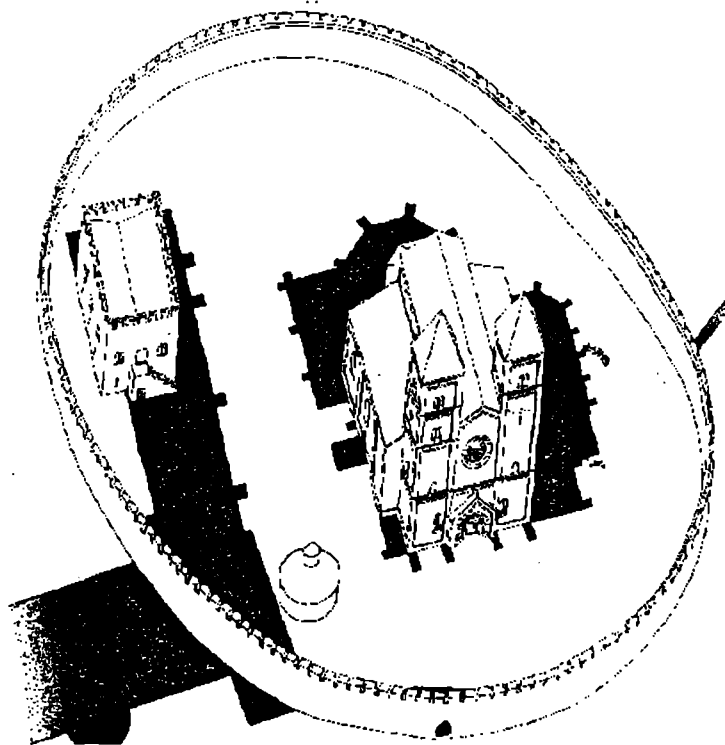
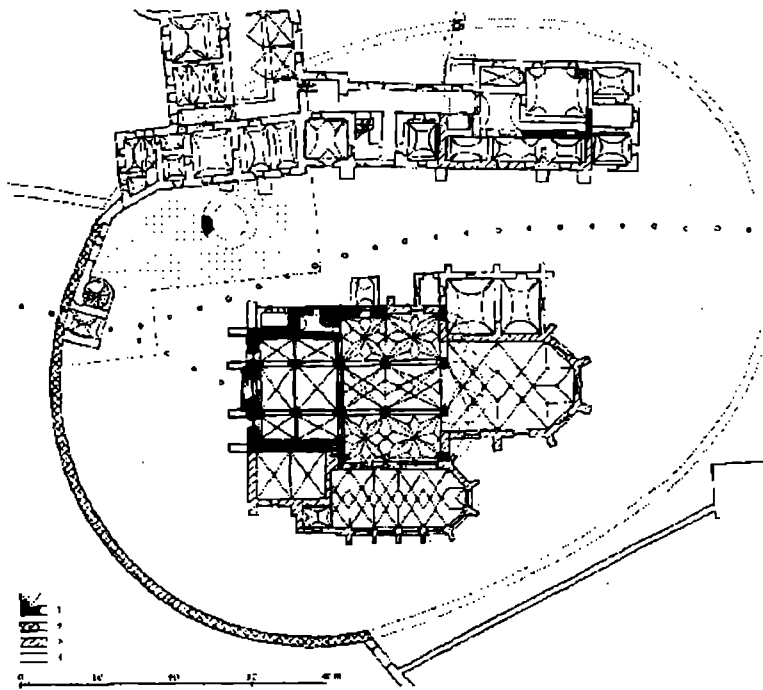
Obr. 2. Stredoveké rehoľné domy vo východnej časti Karpát.

1964; Piekarczyk 1968). Vyhranenejšie sa to prejavilo na okrajovom území, ktoré od začiatku 10. storočia ovládli satromadžarské vojenské družiny. Od polovice 10. storočia dochádzalo k postupnému infiltrácii byzantského kresťanstva (pokrstenie vojvodu Bulčú a Gyulu (Đula) v Konštantinopoli v r. 948–953), ktoré sa upevňovalo v poslednej tretine 10. storočia za veľkokniežata Gejzu (970–997) a naplno na jeho syna Štefana – prvého uhorského kráľa (Moravcsik 1934; Györffy 1988, lit. na s. 203–212; Glatz–Kardoš 1988; Tkáč 1977; Diószégi 1967; Marsina 1992). Protikresťanských povstaní bolo niekoľko (v Zátisí vedené šľachticom Vatom (Kristó 1965) a neskoršie – výrazné v roku 1046, keď bol zavraždený čanátsky biskup Gerhard (Szegfü 1979, s. 36n.), pričom ich motivácia nemala vždy a všade spoločného menovateľa. Do vzájomných bojov starého náboženstva s novým – kresťanským v prvej pol. 11. storočia zasiahol heretický prúd bogomilizmu, ktorý z Balkánu prenikol i na naše územie (Mikulka 1969; Pražák 1970, s. 79; Loos 1974, s. 41n.). Cieľavedomá misionárska činnosť sprostredkovaná rehoľníkmi (t. j. zdola) mala oveľa väčší úspech, nakoľko rešpektovala lokálne pomery istého náboženského synkretizmu (pozri k tomu Kol. aut. 1956; Mulders 1960; Angenendt 1972; Frohnes 1974 a 1978; Ivo Auf der Maur 1981). Túto zásadu v západnej Európe uplatňovali írskoskótski misionári,

Obr. 3. Košice-Krásna n. Hornádom. 1 – priekopa, 2 – kostol, 3 – bazilika, 4 – kláštorňa budova, 5 – rajská zahrada, 6 – rotunda, 7 – otopné zariadenie, 8 – ohradné murivo, 9 – pec, 10 – hospodárske budovy.

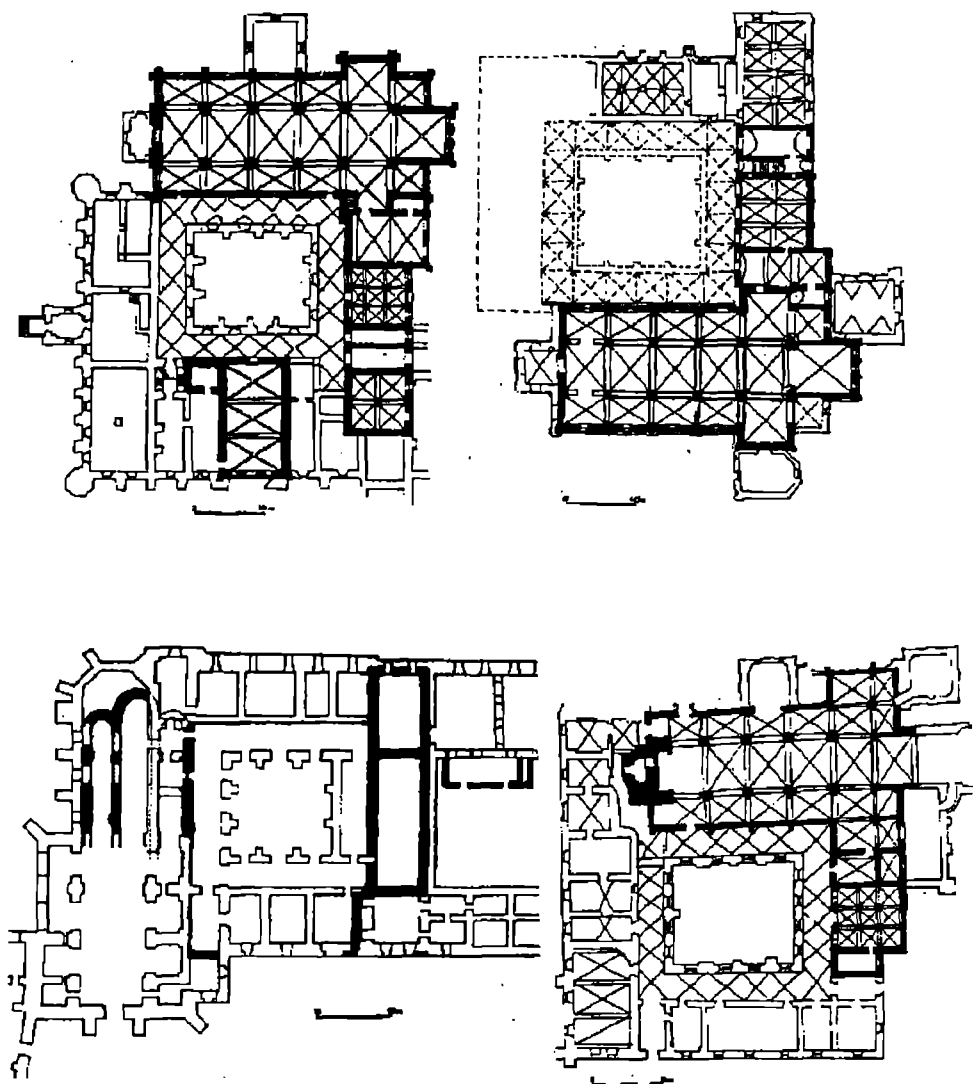
ktorých predpokladaný vplyv pre našu oblasť nemožno prijať (Parczewski, A 1902; Hammermayer 1976, s. 259; prehľad u Strzelczyk 1987, s. 360–363, 417–422). V 60. rokoch vystúpil Jozef Kútnik s tézou externých misií z centra Veľkej Moravy do severovýchodných oblastí, ktoré sa realizovali za Svätopľuka prostredníctvom benediktínov-eremitov z opátstva sv. Hypolita v Nitre-Zobore (Kútnik 1966a; pred ním upozornil Hrušovský 1933, s. 511). Na základe stopovania toponymických názvov typu Remety, Heremitorium, Mních zrekonštruoval sieť eremitských ciest, pričom svoju tézu podoprel aj príznačnými patrocíniami eremitského pôvodu: Radostnej (čiže Narodenie) Panny Márie, sv. Jána Krstiteľa, sv. Martina, sv. Antona pustovníka, Všetkých Svätých a Najsv. Trojice (Kútnik 1966a, b; 1969 a 1982). Kútnikova konštrukcia je viac-menej priamočiara – induktívna, nakoľko aj pri nedostatku písomných správ všetkých pustovníkov zovšeobecňuje do jedinej kategórie, ktorým dal istý inštitučný štatút. Pri hlbšom skúmaní nastolenej problematiky eremitizmu (napr. Kłoczowski 1965, 1987) sa ukazujú viaceré časové vrstvy, ktoré v našej oblasti sa najvýraznejšie prejavili až v 12. a 13. storočí (Slivka 1994), a nesúviseli len s benediktínmi. Na niektoré poukážeme ďalej, pri konkrétnych lokalitách. V tejto súvislosti aj konštrukcie cesty sv. Vojtecha z Ostrihomu do Poľska (v r. 996) územím východného Slovenska (cez Spiš na Krakow – J. Kútnik 1967, s. 29–36 a itinerár zostavený J. Kapiszewskim (1960) uvádza cez Dukelský priesmyk) majú dnes už len antikvárnu povahu (porov. Labuda 1969), aj keď význam starých dopravných tepien nepodceňujeme. Najdôležitejšia euroázijska obchodná magistrála od Porýnia cez Prahu, Kraków až do Kyjeva je doložená najstaršími prameňmi písomnej povahy, ale aj archeologickými (Koroljuk 1964; Sláma 1990, tam ost. lit.). Uhorské kontakty s Kyjevskou Rusou, a to nielen obchodné, ale politicko-diplomatické (cez mnohé dynastické vzťahy – R. Kerbl 1979; Kristó-Makk 1988)

Obr. 4. Spíšská Kapitula (podľa A. Flalu).

a cirkevné (pozri Felmy a kol. 1988) boli v stredoveku sprostredkované aj južnou potiskou cestou. Ich trasy určovali rovnako rehoľné domy, nakoľko pocestným poslúžili najpotrebnejšími službami (hlavne nocľahou a stravou – Slivka 1990), a to v zmysle Benediktinovej reguly (kap. 53 – Starowieyski 1980, s. 221; Vogüé 1964; Ohler 1989).

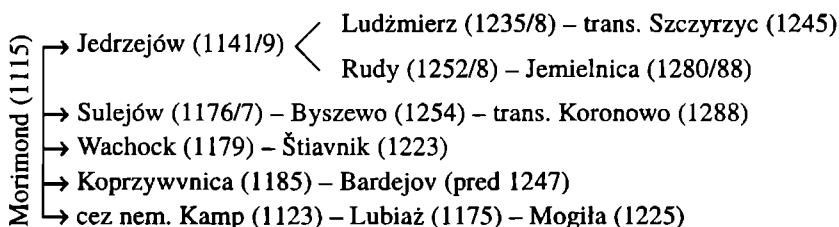
Najstaršie benediktínske fundácie vznikali cez panovníkov, a to v ich rezidenčných centrách, alebo tesnej blízkosti. Na poľskej strane Karpát sú to predovšetkým – a v pojednávanej oblasti aj jediné – kláštory pri Krakowe, ktoré vznikli z iniciatívy kniežat Kazimíra I. Obnoviteľa (1034–1058) a Boleslava II. Smelého (1058–1079). Prvá misia prišla zo Západu pod vedením Arona biskupa krakovského (David 1939, s. 17n.; Encyklopedia I, 1989, s. 947–948, tam lit.), ktorá pripravila pôdu k založeniu kláštora v Tyńcu. Fundátorom bol Boleslav Smelý, ktorý v roku 1065 fundoval i opátstvo v Mogiľnie a osadil tam reformovaných benediktínov z bavorského Niederalteichu (David 1939; Tobiasz 1961; s. 17–36; Abraham 1962, s. 194–195; Plocha 1969, s. 238; Szaniecki 1981, s. 42–43). Fundátorom, ako poukážeme ďalej, je pripisovaná i „sagrálna“ moc, z ktorej vyplýva ich funkcia (pozri Michalkowski 1984, s. 24). V konečnom dôsledku Kazimír Obnoviteľ – ako uvádza Anonym Gall – bol „mníchom“ vychovaný v kláštore (Antonin tzw. Gall 1989, s. 43). Archeologicko-architektonické výskumy potvrdili výstavbu kláštora v Tyńcu v druhej polovici 11. storočia, no v Mogiľnie murované stavby nie sú staršie ako 13. storočie; preto J. Chudziakowa predpokladá len drevené stavby (Chudziakowa 1983, s. 5). V obvode Krakowa (asi 15 km na východ) založil v prvej polovici 13. storočia krakovský kastelán Klement kláštor pre benediktínky v Staniątkach (Ulanowski 1892), ktorého kontinuita dodnes nebola narušená. Na južnej strane Karpát – na slovenskom území sú známe iba dva benediktínske kláštory, avšak od hrebeňa Karpát sú skoro v rovnakej vzdialenosti ako poľské (v rozmedzí 50 až 80 km). Obidva kláštory boli archeologicky odkryté, a to jednak v Košiciach-Krásnej nad Hornádom (z druhej pol. 12. stor. – Polla 1986; porov. rec. Z. Kuratowska v Kwartalnik HKM 3, 1987, s. 534–537) a v Spišskej Kapitule – Pažiti z 11. storočia (výsledky výskumu nie sú doposiaľ publikované). Pri tejto lokalite jediná písomná zmienka o kláštore je len z roku 1274, keď sa uvádza popri ceste (magna via) situované „monasterium beati Martini“ (Slivka 1993, s. 56). Okolo roku 1200 sa toto miesto pretvorilo na prepoštvstvo ako súčasť ostrihomskej diecézy, ktoré s územnou jurisdikciou plnilo funkciu quasibiskupskú (v prameňoch 13. storočia vystupuje Jakub ako „episcopus Scipiensis“). Zriadenie prepoštva bolo výlučnou záležitosťou nemeckých prisťahovalcov, ako to vyplýva z jedinej a najstaršej správy týkajúcej sa Spiša z roku 1209. Podľa nej bamberšký biskup Ekbert († 1237) s kráľovským povolením predal svoje majetky medzi „snežnými horami“ a riekou Poprad spišskému prepoštovi Adolfovi a jeho sestre (CDS I 1. zv., s. 122–123). Ekbert bol bratom prvej manželky kráľa Ondreja II. Gertrúdy z Meránu († 1213) a ďalší brat Bertold sa stal kaločským arcibiskupom (pozri Zachorowski 1909, s. 26–29; Schütz 1993, s. 72n. + gen. tab. na s. 272). Z tejto rodiny pochádza i sliezka Hedviga (Jadwiga) († 1243), sestra Gertrúdy (Kielbasa 1986, s. 22–65). Rodina Bamberkvcov tak dlhú dobu ovplyvňovala politiku v Uhorsku a jej dediči (rod Berzeviciovcov) priamo na Spiši s prepojením na Poľsko (hlavne Sliezsko), čo sa odrazilo i v cirkevno-politických vzťahoch (pozri Gieystor 1971; Zientara 1975). Isté paralely následne vykazuje i sakrálna architektúra, ale i profánna (Mencl 1965). Svetským pendantom bol naproti ležiaci hrad Spiš, ktorý bol postavený už na konci 12. storočia a vtedy ho reprezentoval mohutný kruhový donjon v typologickej línii západu (Slivka–Vallašek 1991, s. 52, 234–243, tam lit., pozri Meckseper 1975). Z nedostatku písomných prameňov k najstaršiemu kláštora na Pažiti (podľa J. Kútnika 1982, s. 103–111 spreď uhorského obdobia) nemožno zaujať meritórne stanovisko. V opevnenom kláštore s obytnými objektmi a neveľkou sakrálnou stavbou (s kryptou) sa v blízkosti studne odkrylo baptistérium, čo poukazuje na jeho krstnú a tým nepriamo zodpovedá „monasteriu clericorum“. Vznik kláštora zapadá do siete prvých benediktínskych fundácií a stal sa organickou súčasťou budovania cirkevnej organizácie stredovekého Uhorska. Prvá stavebná etapa predstavuje redukovaný typ kláštornej stavby, kto-

Obr. 5. Pódorisy kláštorov: 1 – Wachock, 2 – Koprzywnica, 3 – Kraków-Tyniec, 4 – Jedrzejow.

rý vyhovoval menšej komunite. Západoeurópsky monastický vývoj, ktorý v tom čase prešiel značnou reformou a cez územie lotrinskej reformy zasiahol i východné krajiny. Impulzy vychádzali z bavorského kláštora v Niederaltaichu a zasiahli maďarský Bakonybél, český Břevnov a – ako sme už uviedli – i do poľského Mogilnia (Hallinger 1971, s. 162–175). Do akej miery táto reforma a jej vývojové etapy ovplyvnili formálne i ideove najstaršie stredoveké kláštory u nás, nemožno sa vyjadriť. Možno to len hypoteticky predpokladať. S tým nepriamo súvisí i založenie kapituly sformovanej z tamojšej, iste nevelkej benedikťínskej komunity, čo má svoje paralely v nemeckej oblasti (pozri Schieffer 1976), ale i v Poľsku (Abraham 1962, s. 174n.; Kłoczowski 1961; Lalik 1962; k pochopeniu pozri práce Zumkeller 1968a, b; Brackmann 1934; Demm 1970; Derda 1992). Z reformného hnutia vychádzali nové rehole, jednak mníšske (cistercií 1113, kartuziáni 1084), kanonické (pre-

monštráci 1120) a súběžne aj rytiersko-špitálnické ktoré výrazným spôsobom zasiahli do politických, hospodárskych a kultúrnych dejín celej Európy (Jakobs 1984; najnovší prehľad Hawel 1993 s lit. na s. 454–468). Neobyšli ani naše krajiny, v ktorých hlavnú rolu zohrali pri kultivovaní na staro- i novoosídlených územiach, kde boli priekopníkmi v zavedení pokrokových hospodárskych metód a ich domy strediskami kultúry, umenia a vzdelanosti vôbec. Fundácie týchto kláštorov prebiehali od druhej polovice 12. storočia až do polovice 13. storočia, a ojedinele (vo filiačných vzťahoch) i neskôr. Právom ho môžeme pre túto karpatskú oblasť označiť za monastické storočie. V časovom rámci bol zavŕšený kristianizačný proces s vybudovaním pevnej farskej sústavy, a značnou mierou prispeli k latinizácii a príklonu k Rímu (Silnicki 1927; Wiśniowski 1965a, b, 1969; Szentirmai 1956; Poppe 1969; Fügedi 1959; Gieysztor 1982). Prvé mníšské kolónie prichádzali z materských francúzskych a nemeckých oblastí a až v priebehu vývoja sa novozaložené rehoľné domy dopŕňali z domáceho obyvateľstva. Všetky cisterciácke kláštory v Malopoľsku boli bezprostrednými filiami burgundského opátstva v Morimonde a ich ďalšia filiacia, ktorá zasiahla na územie východného Slovenska, sa diala so súhlasom generálnej kapituly v Cîteaux. Aj keď väčšina malopoľských kláštorov sa nachádza na území predkarpatskej hlbiny, t. j. za hranicou karpatskej klenby, pre ich súvzťažnosť s územím Slovenska treba sa aspoň stručne zmieniť. Najstaršia fundácia je z rokov 1141–49, kedy wroclawský biskup Jan (či Janik) spolu s bratom Klementom založili a svojimi majetkami obdarili kláštor v Brzeźnicy (od r. 1153 nazvaný Jędrzejów, asi 70 km na sever od Krakowa). Ďalší kláštor založil v roku 1176 v Sulejów sandomiersky knieža Kazimír II. Spravodlivý, a o tri roky neskôr bol krakowským biskupom Gedkom založený kláštor vo Wąchocku (v roku 1179). Komes Mikuláš z rodu Bogoriów v roku 1185 fundoval kláštor v Koprzywnicy a v roku 1222 bol prenesený kláštor z Kacie do Mogiły v obvode Krakowa (z bohatej literatúry pozri Encyklopedia katolicka t. III, Lublin 1979, s. 726–740 a zborníky Historia i kultura cysterców w dawnej Polsce a ich europejskie związki. Poznań 1987 (hlavne s. 9–23) a Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy. Poznań 1992, s. 9–53; Kłoczowski 1970).

Všetky kláštory boli založené na pomerne husto osídlenom území (Poleski 1992; Dąbrowska 1965), vhodnom pre ich agrárnu aktivitu. V povodí Visly okrem Krakowa dôležité postavenie mal prinajmenšom od 11. storočia i Sandomierz so svojím zázemím (Kraków i Sandomierz ako kniežacie centrá uvádza kronika Anonyma Galla (Anonim tzw. Gall 1989, s. 73, 75); pozri Poleski 1992, s. 77, 110–112, 118, tam lit.). Obidvomi centrami prechádzali a v nich sa krížovali dôležité diaľkové, ale i miestne cesty, z ktorých vyplýval i fenomén obchodu (Wąsowicz 1967). U cisterciátov rovnako hral svoju rolu. Až neskôršie – v prvej tretine 13. storočia prenikajú do horských oblastí. Založenie cisterciáckeho opátstva v Ludźmierzu po ľavom brehu Dunajca (na okraji dnešného Nového Targu) v roku 1235–38 (Zakrzewski 1902) sa dialo v rámci kolonizačnej vlny, súvisiacej s ovládnutím krakowského územia (po roku 1231) sliezskym kniežatom Henrikom I., manželom Hedvigny (Zientara 1975, s. 232, 262 a 303; Gottschalk 1966; Kuhn 1973, s. 369n.; Randt 1988, s. 91n.) a švagrom uhorského kráľa Ondreja II. a jeho manželky Gertrúdy. Nakoľko v tom čase prebiehala poľsko-uhorská hranica práve na Dunajci a vzájomné dynastické vzťahy sa po násilnej smrti Gertrúdy († 1213) a hlavne v sporoch o Halič (Wędzki 1973) značne oslabili (Zientara 1975, s. 212). Smrť Ondreja II. v septembri 1235 (Kristó–Makk 1988, s. 255),

potom kniežaťa Henrika (1238) a následne tatársky vpád, kde v bojoch v roku 1241 padol i jeho syn Henrik II. (Bandt 1988, s. 100) zapríčinili, že vo výstavbe kláštora sa nepokračovalo. V roku 1245 došlo ku translokácii opátstva do Szczyrcycu (Zakrzewski 1902, s. 41–43; porovn. Kłoczowski 1959, s. 113–114; Gottschalk 1966, s. 85), aj keď príčiny preloženia nie sú náležite vysvetlené (niektoré uvádza Vencko 1927, s. 28). Kolonizáciu na nemeckom práve až neskoršie realizovali Berzeviciovci – príbuzní rodu Bamberských (Beňko 1985, s. 185n.). Založenie kláštora v Ludzimierzu otvorilo cestu medzi Sliezsikom a Spišom, kde cez spomenuté dynastické vzťahy možno pozorovať isté zhodné paralely v sídliskovej štruktúre poznamenananej nemeckými prisťahovalcami, ktorá značnou mierou ovplyvnili i cirkevno-náboženský život a zaiste i staviteľský ruch (bamberský biskup Ekbart sa zaslúžil o výstavbu kostola cisterciiek v Trzebnici a jeho kamenársky majstri okolo pol. 13. stor. pracovali na stavbe cisterciáckeho kostola v Mogiłe pri Krakowe – Kutzner 1969, s. 28–29). Na ceste horským terénom kláštor poslužil hlavne diplomatickým poslom a cirkevným hodnostárom za odpočinkovú stanicu. Na ďalšej ceste prechádzajúcej popri hrade Nedeca (z 2. pol. 13. stor. – Marszałek 1993, s. 158) podľa tradície bol ďalší kláštor, či erém, a to vo Faľštýne (Wędzki 1973, s. 203; Trajdos 1979, s. 15). V polohe Kościelisko boli odkryté základy budovy a zo zášypových vrstiev sa získali keramické fragmenty, mince z 15. stor. a vela ľudských kostí (Tobiasz 1965). Pravdepodobne tu nepôjde o kláštor v pravom slova zmysle, ale o objekt pricestného hospica. Do hradného panstva Dunajec patril aj „Veselow“, spomínaný aj s inými osadami v roku 1329 (Beňko 1985, s. 165), čo podľa názvu predstavuje pricestný hostinec (Uhlár 1974, s. 237). V neskoršej listine z r. 1382, ktorou šoltýs podľa nemeckého práva dostal v blízkosti hradu i právo prevozu cez Dunajec a bol povinný pri kúpeli držať „unum rasorem seu barbitorem et minutorem“ (Beňko 1985, s. 168, p. 201; k funkcii holiča a ránhojiča pozri Wagner 1917, s. 46). Na ďalšom úseku cesty vedúcej popri Dunajci a vyúsťujúcej pri Lechnici smerom na Podolinec stal neveľký a podľa prameňov len drevený kláštorík (Kútnik 1966b). Cestu strážil hrad Pieniny, ktorý bol vystavaný len v druhej polovici 13. storočia (Kołodziejcki 1981; Marszałek 1993, s. 115). Na mieste kláštoríka v údolí sv. Antona po roku 1320 začali kartuziáni stavať svoj kláštor (Slivka 1993, s. 58–59). V celej doline okrem starších pravekých pamiatok sa doposiaľ neprišlo na archeologické nálezy z obdobia pred 13. storočia (Kołodziejcki a kol. 1982).

Uvedená sídlisková topografia pripúšťa predpokladať toto cestné spojenie len v 13. storočí, a to zrejme s vybudovaním spomenutých cestných zariadení (v rozostupe horským priesmykom približne do 20 km), ktoré počestným poslužili či už poskytnutím osobnej hygieny, úprave výstroja (podkúvanie koní) a možno i strážený doprovod pre furmanov. Príklady zo susedných zemí ukazujú, že cez pohraničné hory bolo i viac príchodov (Bašta 1991). Tejto úlohy sa v tom čase najlepšie zhostili rytierske rehole. V severozápadnej časti Nízkyh Beskyd v údolí potoka Kamenec sa v metácii z roku 1247 spomínajú ako „cruciferis de Gyboltho“ (CDS I 2. zv., s. 193–194, č. 274) – krížovníci v Gaboltove. Aj keď ich rehoľná príslušnosť sa bližšie nešpecifikuje, predsa v uhorských pomeroch ide o „krížníkov svätého kráľa Štefana“ t. j. johanitov. Ich podiel na ochranu a dozoru významných ciest (mýtnic) a hraníc vyzdvihujú viacerí autori (Göckenjan 1972, s. 109; Herényi 1975, s. 122; Kozák 1982, s. 92, 94; Slivka 1987). Gaboltov leží na úpätí Beskyd, kde cez Tyličský priesmyk (683 m n. m.) prechádzala cesta smerom na Starý Sącz a ďalej do Krakowa. Iný prúd prechádzal údolím Sveržovky a ďalší údolím Mníšského potoka nad Bardejovom (kat. obce Zlaté), kde v zalesnenej časti v polohe Kláštorisko sú rummy neveľkého kláštoríka s nálezmi keramiky z prelomu 12. a 13. storočia (Slivka 1993, s. 108). Dôležitú úlohu v komunikačnom styku s Poľskom a Haličskom zohral Bardejov, pretože ním prechádzala a tu sa rozvetvovala krajinská cesta, tiahnúca sa od Prešova údolím Sekčova do Poľska a opačne. Tunajšia mýtnica musela existovať už v 13. storočí, nakoľko v medzištátnom obchode sa od dovážaných tovarov vyberalo clo (tridsiatok). Možno sa len domnievať, že uhorskí králi túto funkciu zverili krížovníkom. Poukazuje na to príznačné patrocínium sv. Jána Krstiteľa (pre johanitov), ktoré následne prevzali usadení augustiniáni. Po

pravej strane chóru kláštorného kostola stala kaplnka sv. Kríža, ktorú v roku 1505 premiestnili na iné miesto (Fallenbüchl 1943, s. 34–35). Kult sv. Kríža propagovali krížovnícké rehole, a to rovnako rytierske ako aj kanonické (božohrobcí).

Dejinám i lokačnému vývoju Bardejova sa venovali viacerí bádatelia, ktorí aj pre medzerovitost prameňov z 13. storočia nedospeli k jednoznačným záverom. V najstaršej listine (zachovanej len v odpise) z roku 1247 sa uvádza, že mníši z poľskej Koprzywnice usadení pri kostole sv. Egída v Bardejove predstúpili pred kráľa Bélu IV. a žiadali o novou určenie majetkových hraníc v povodí Delne pri Prešove (Slivka 1991, s. 107, tam cit. lit.). Na iných miestach sme zdôraznili, že cisterciácky konvent v poľskej Koprzywnici – vzdialený približne 150 km od Bardejova – sa musel najprv sám zinstitúovať a až tak mohol zakladať vlastné filie a do nich vysielat mníšské kolónie (Slivka 1991, s. 107; 1993b, s. 192). Kláštor v Koprzywnici bol dobudovaný v roku 1218 (založený r. 1185), čím máme ohraničenú dobu založenia týmto rokom a rokom 1247. Nepochybujeme o tom, že šlo o účelový objekt nižšej monastickej úrovne, ktorý v priebehu 13. storočia zanikol (podľa F. Uličného (1990, s. 23) Bardejov už pred rokom 1269 nepatril cisterciátom, ale kráľovi). V súvislosti s prítomnosťou cisterciátov v Bardejove pokúsili sme sa o iný výklad názvu Bardejova, ktorý sa v písomnostiach uhorského pôvodu vyskytuje pod názvom Barthfa, Bardfa, čo sa odvodzuje od osobného mena Bardej, teda od mena Bartolomej (Uličný 1990, s. 22). Jeden z prvých autorov monografie o Bardejove E. Janota sa pozastavil nad pasusom listiny roku 1247, v ktorej sa uvádza „terra Bardfa“, čo navodzuje výklad zloženiny bard = sekera, topor a maď. koncovka -fa značí drevo. Ďalej uvádza, že „iným sa pozdáva“, že bard je skrateninou maď. barát (= mních) a nemecky feld zodpovedá maď. föld, t. j. zemi. Teda Bartfeld by malo tak znamenať ako „zeme mníchov“, avšak Janota konštatuje, že „ten wywód jest mylny“ (Janota 1862, s. 2). Náš výklad vychádza z inštitúcie konveršov – tzv. conversi barbati, ktorí v materskej oblasti sú doložení prameňmi už v prvej polovici 12. storočia (napr. Cluny–Teske 1977, s. 289, 291). Ako „fratres barbati“ ojedinele „bartinc“ vo význame kláštorného brata (t. j. mnícha) vystupujú v súdobých západných prameňoch (pozri Du Cange 1954, s. 572; Mittelallateinisches Wörterbuch 1967, s. 1369–1370; De Cubber 1978, s. 608–610). Slovo „bart“ je staré indogermánske slovo v latinskom význame barbabhardha, čo značí fúzy, chlpy; barbatus = fúzatý, bradáč (Trier 1963, s. 175, 190). V nemeckej odbornej literatúre sa cisterciáski laickí bratia nazývajú „Bartbrüderi“ nakoľko ich výzorovo charakterizovala dlhá brada (Slivka 1991, s. 109, tam cit. lit.). Nemecký bádateľ Michael Topfer im venoval samostatnú prácu, v ktorej „bartbrüderov“ považuje za „úzko spätých so záujmami svojho opátstva“, ktorí pridelené úlohy plnili mimoriadne spoľahlivo a nezištne. Aj v záznamoch sa väčšinou spomínajú ako poslušní, tpežliví a pokorní (Toepfer 1983, s. 40). Okrem oficiálneho termínu conversus (od conversio) sa označujú aj ako frater, frater barbatus, frater laicus, frater exterior a p. (Tamže). Novici museli mať najmenej 18 rokov a pred svojím prijatím slúžili kláštoru 6 mesiacov v civilnom odeve. Po jednoročnom noviciáte skladali pred opátom sľub poslušnosti a zriekali sa akéhokoľvek osobného majetku. Popri tonzúre sa im nariaďovalo i nosenie brady (v štatútoch z roku 1224 – Canivez II, 34), pre ktorú ich volali „fratres barbati“. Mnohí z nich sa podieľali pri zakladaní kláštora, boli zručnými remeselníkmi, no hlavne ich priorita spočívala v práci na poli. M. Toepfer ďalej vyzdvihuje ich význam ako poslov a cestných sprievodcov, najmä ako sprevádzateľov opátov na generálnu kapitulu. Vykonávali aj furmanské služby, kľúčovali lesy a tak prispievali ku kultivovaniu prostredia (Toepfer 1983, s. 40–51). S takouto funkciou možno s nimi rátať i v Bardejove, kde sa usadili z iniciatívy kráľa Ondreja II. (Slivka 1993). Kráľ im na svojom území venoval majetok (podľa poľského kronikára Długosza patrilo im 13 dedín (Hervay 1984, s. 126), rozkladajúci sa na juh od Bardejova – na území „Belcella“. V listine z roku 1261 sa spomína „terra Belcella“, ktorú kráľovič Štefan daroval Janovi, synovi Mikuláša zo Spiša. Ide nepochybne o majetok cisterciátov, pričom zložené slovo Belcella sa vysvetľuje ako Biela Cela a interpretuje ako starý benediktínsky kláštor (Kútnik 1982, s. 118–119; Uličný 1990, s. 114). Mnohé západo-, ale i stredoeurópske cis-

terciárske kláštory niesli analogický zložený názov (Altzella, Torcella, Paulinzella a iné), v ktorom slovo „cella“ má jednoznačný význam rehoľného domu. Prvé slovo je foneticky zapísané, pričom správny a iste pôvodný názov bol „Bellcella“ – Bella cella, t. j. od latinského bellus = pekný, ľubozný, roztomilý. S takýmito názvami sa možno stretnúť v mater-skej krajine – vo francúzskom Burgundsku (Bella vallis-Belevaux, Bellus locus-Beaulieuven-Rouerque, Bellum pratum-Baupré, Bella cumba a iné – Canivez VIII, podľa registra). Voľba miesta zodpovedala tak tradične mníšskému „locus amoenus“ – rozkošnému a ľu-beznému miestu (Nahmer 1972). Presnú lokalizáciu kláštora sa nám nepodarilo zistiť, no možno ho predpokladať pri vodnom toku azda priamo v intraviláne dnešného Bardejova. Označenie chotára „Za rajem“ tiež signifikuje prítomnosť mníšskej komunity, ako je to napr. v prípade označenia Slovenského raja (kartuziánmi), príp. poľský Paradys, či Nebjes-kej Doliny pri Nedeci v Pieninách. Raj v kristocentrickom nazeraní znamenal predstupeň neba – predsieň pre každý kláštor, v ktorom nebeský raj sa mal odzrkadľovať (Blazovich 1954). V okolí Bardejova sú viaceré názvy typu Remeta (Slivka 1991, obr. 5 – mapa a 1994), ktoré nejskôr súvisia s cisterciťmi, kde na odľahlých miestach hľadali Boží pokoj – to mníš-ske „conversatio im solitudine“ (Kaiser 1989, s. 1587–1591; Nahmer 1972; Loric 1955, s. 51–62; Prinz 1974). Všetky konštrukcie J. Kútника, a to i v prípade výkladu názvu su-sednej dediny Zborov (od sboru – mníšskej komunity) možno považovať za príliš hypote-tické a v prameňoch nemajú reálnu oporu (Kútnik 1982, s. 118–131).

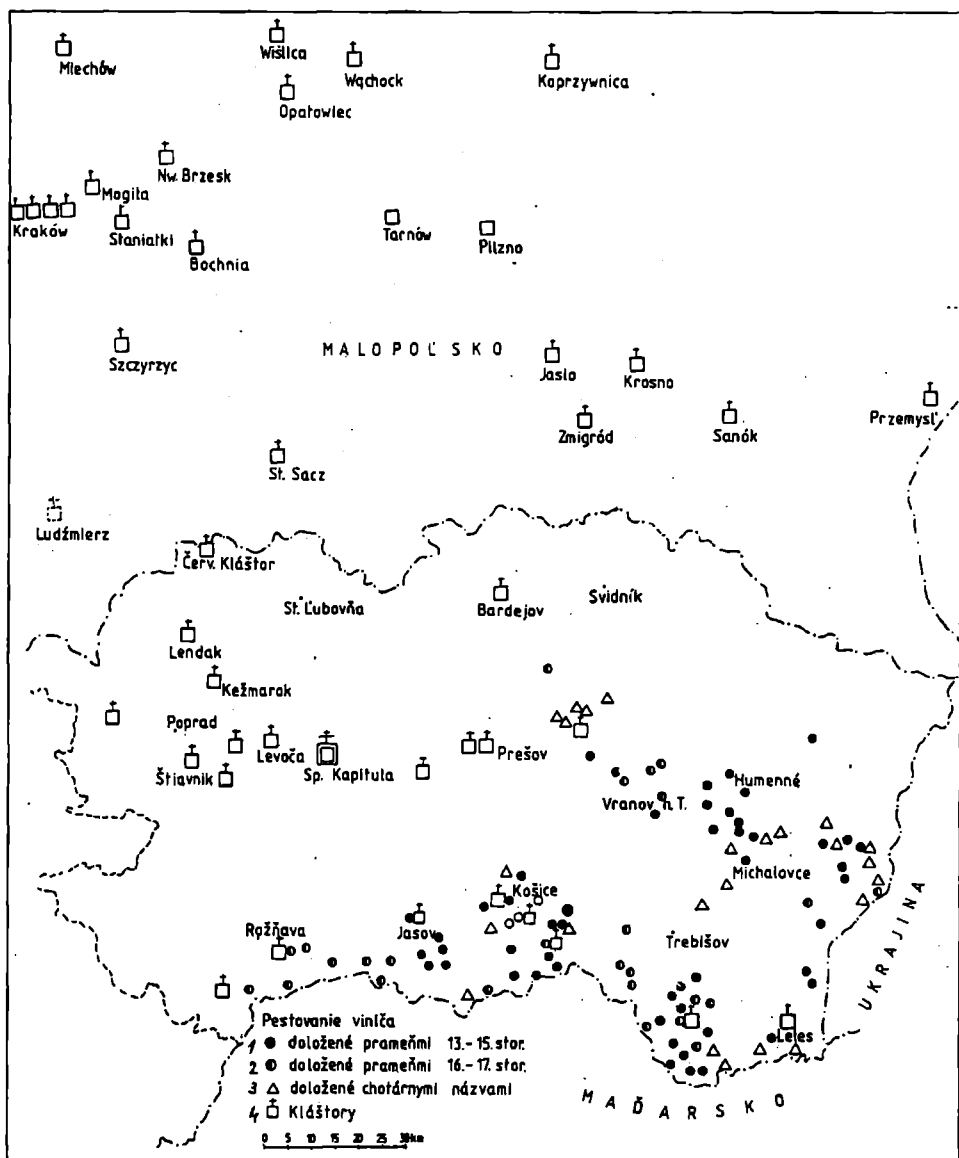
Z kráľovskej iniciatívy bolo v roku 1223 založené i opátstvo v Štiavniku na Spiši – v povodí Hornádu (Vencko 1927, s. 23; Slivka 1991, s. 101–106; 1993, s. 192). V zmysle nariadenia generálnej kapituly, ktorá vždy rozhodovala o založení novej filie, boli do Štiav-nika delegovaní opáti zo Sulejowa a Koprzywnice na obhliadku miesta vybraného pre stavbu budúceho kláštora, i k zabezpečeniu právnych vzťahov jeho existencie. O tom s nimi vy-jednával kráľovský komorník – spišský župan Dionýz (Hervay 1984, s. 172). Opáti boli tak poverení, aby konvent bol obsadený mníšskou kolóniou z Camina-Wąchocku. Kláštor je dnes v zaniknutom stave a naše predbežné terénne badania (vrátane geofyzikálneho vý-skumu) ukazujú, že svojimi dimenziami sa približne shoduje s materským kláštorom v ma-lopoľskom Wąchocku (Białoskórska 1960). Nemožno vylúčiť, a pripúšťa to i J. Vencko (1927, s. 28–29), že medzi prvými rehoľníkmi boli i mníši z Bardejova, na čom mal emi-nentný záujem sám opát kláštora v Koprzywnici. Podľa odvedených poplatkov, zaevidova-ných v pápežských registroch z rokov 1320–1326, možno si urobiť obraz o jednotlivých opatstvách: Mogiła 145 mariék, Jędrzejow 100 mariék, Koprzywnica 90 mariék, Wąchock 85 mariék, avšak Szczyrzyc iba 41 mariék a Štiavnik len 10 mariék a 48 grošov (Gott-schalk 1966, s. 85). Poľské opátstvá mali už svoj historický vývoj a nakoľko vznikali z pria-meho francúzskeho Morimondu (okrem kláštora v Mogiłe osadeného z nemeckého Kam-pu cez Lubiąz – Schneider a kol. 1977, s. 553) dlho si udržali svoj cudzozemský charakter. K nemu patrili aj zvyklosti svojej krajiny, ktoré cez centrálnu rádovú organizáciu uplatňo-vali aj v novokolonizovaných územiach. Navonok bol to mimoriadne dynamický hospo-dársky život s účasťou na obchode (gen. kapitula počnúc rokom 1183 a v ďalších nariade-niach dovoľovala im mať vlastné finančné „depositum“ – Schneider R., 1975, s. 108; 1979), v prospektorskej činnosti (porovnaj wachockých cisterciťov – Kęsek 1972), ale hlavne v sta-viteľskej (o širokej činnosti pozri Fechter 1966, hlavne Bender 1992). Pre ilustráciu najlep-šie poslúži príklad kostola sv. Jakuba v Sandomierzu, na ktorom vplyv západnej gotiky vidno už v prvej polovici 13. storočia, aj keď sa obecné ujíma až neskoršie. Vo všeobecnos-ti platila zásada, že každý kláštor hral v tej-ktorej krajine svoju pozitívnu rolu. Iná bola vo vnútrozemí a iné funkcie vykonávali v pohraničných oblastiach (napr. misie na Rus – naj-novšie Dunin-Wąsowicz 1988/89). Záujem poľských cisterciáckych opátstiev o územie východného Slovenska motivovali predovšetkým bohaté rudné ložiská v Spišsko-gemer-skej oblasti (pozri Sprandel 1968, s. 45–52), a tiež kvalitné víno (G. Schneider 1980) a ob-chod so soľou (Hocquet 1993, s. 70). Archeologické doklady a písomné správy ukazujú, že v Malopoľsku sa víno pestovalo hlavne v okolí sídiel rehoľných komunit (Kwapieniowa

1959, s. 376–9; Dąbrowska 1965, s. 130–131), aj keď väčšia časť sa dovážala z Uhorska, z jeho najbližšie stojacej oblasti Slovenska (Kútnik 1967; Halaga 1975, s. 97–98). Na východnom Slovensku je pestovanie viniča doložené prameňmi i pomiestnymi názvami hlavne v jeho južnejších oblastiach, a to od Turnianskeho regiónu popod Košice a hlavne v zemplínsko-tokajskej oblasti. Ďalej na úpätí Vihorlatu zasahujúc až do Šariša – do Hanušovského rajónu (Uličná 1981–1982; Kazimír 1986, s. 137–139, 302–306). O kunzume vína, a to nielen pri liturgických úkonoch, sa netreba rozpisovať. Aj ono patrilo k mnišskej každodennosti, aj keď sa pilo v primeraných dávkach a riedené vodou.

V súvislosti s cisterciťmi nemožno opomenúť i ďalšie križovnícke rehole, ktoré postupne vznikali v rámci dlhoročných križiackych vojen, ale hlavne na ochranu pútnikov do Svätej Zeme (Palestíny). Henrik Sandomiersky po svojej vykonanej púti v Jeruzaléme v r. 1154–55 založil johanitský kláštor v Zagości a fundoval i baziliku v Opatowe, a pravdepodobne i kostol s kryptou vo Wiślicy (Dąbrowska 1965, s. 49, 78, 293–296, tab. XXV–XXVII; Tomaszewski 1991, s. 302–303, tam lit.). U križovníckych reholí (označených krížom) nie je ich konkrétna rádová príslušnosť u mnohých lokalít jednoznačná, a tak v miestnych tradíciach žije hlavne rehoľa templárov (spomenutý Opatow, na vých. Slovensku Bardejov, Hrabkov, hrad Spiš, Dravce, Kežmarok, Spišská Teplica a iné – Slivka 1987, s. 386; 1993, s. 59). Templári ovšem do týchto oblastí absolútne nezasiahli. Templárska tradícia sa viaže aj ku pozoruhodnému hradu v Seredne, nachádzajúcim sa v rovinatom prostredí na ceste medzi Užhorodom a Mukačevom. Hrad pravidelnej dispozície pozostával z ústrednej kamennej veže o rozmeroch 18,5×18,5 m pri hrúbke muriva 2,65 m, ktorú obopína dvojica zemných opevnení 195×195 m (Rapport 1965, s. 62, obr. 1). Objekt v rámci karpatskej hradobnej línie (pozri Slivka–Vallašek 1991; Leńczyk 1983; Marszałek 1993; Anghel 1973, 1977; Gheorghiu 1985, s. 38–55) predstavuje stavebnú individualitu a právom ho možno datovať na koniec 12., prípadne na samý začiatok 13. storočia. Nechal ho vystať kráľ pre johanitov (Kozák 1982, s. 107–110). Neďaleká rotunda sv. Anny v Horjanoch (Gorjany) pochádza z toho istého časového obdobia a najbližšiu analógiu má v zemplínskej Karcsi, kde sú rovnako doložené križovníci (Kozák 1982, s. 97–99). V urbárnom spise z roku 1603 sa v Serednom spomína pole Horka, na ktorom je zrúcanina kláštora so 70 holdami zeme (-asi 40 ha – MOL UC fasc. 54, No. 48). V šarišskej oblasti bol na území Chmeľova (kat. obce Medzianky) preskúmaný nevelký hrádok (36×13–15 m) so vstupnou vežou a obytným palácom, ktorý bol vo vlastníctve johanitov (Slivka–Vallašek 1991, s. 159–163, obr. 110). Kráľ Ondrej II. v roku 1212 daroval toto územie „fratribus sancti sepulcri“ (CDS I 1. zv., s. 137), ktorí sem prišli z poľského Miechova. Miechovská fundácia bola pravdepodobne dielom veľmoža Jakšu (Jaksy), ktorý tiež navštívil Svätú Zem a pri návrate v roku 1163 zobral so sebou skupinu rehoľníkov z palestinských kláštorov, kde tvorili kongregáciu pod zvrchovanosťou patriarchu Jeruzaléma (Tobiasz 1963; Oblizajek 1979; Elm 1980).

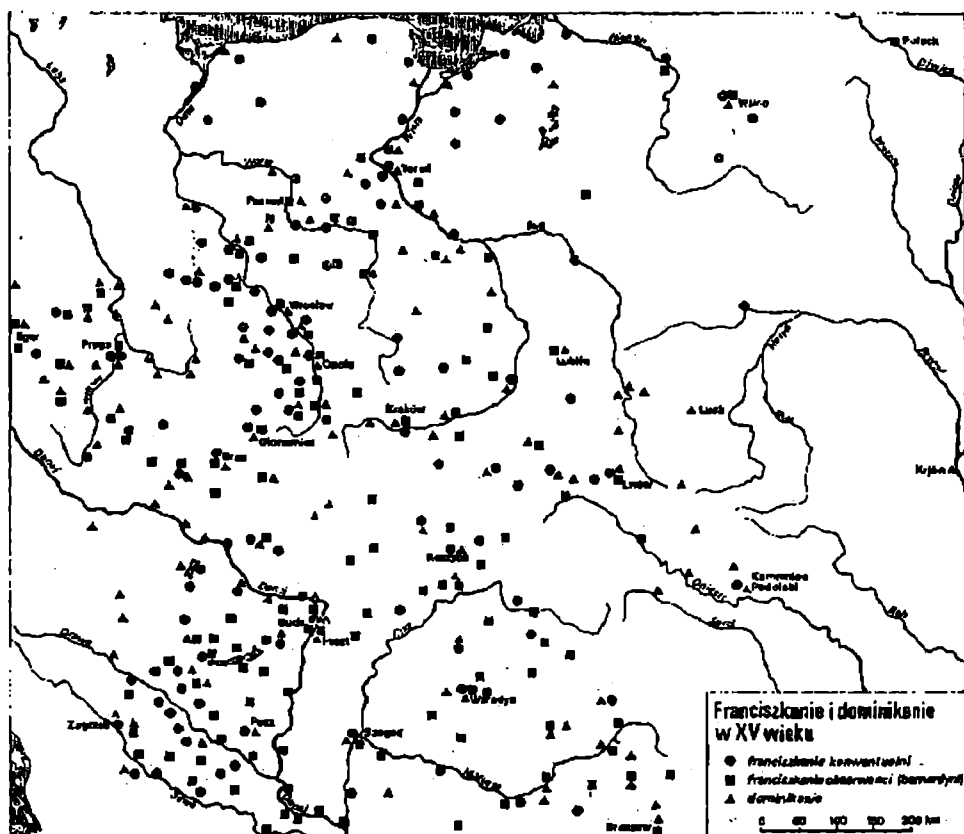
Rehoľný dom v šarišských Hanušovciach nad Topľou (nie v Chmeľove!) po storočnej existencii bol v roku 1313 premiestnený do spišského Lendaku (Tobiasz 1963; Reychman 1964; Vojtas 1967). Rehoľní kanonici spravovali niektoré fary na majetkoch Berzevičovcov a začas pôsobili aj pri kostole sv. Alžbety v Kežmarku.

V druhej polovici 12. storočia sa do našich krajov dostáva iná kanonická rehoľa premonštrátov. Zakladanie rehoľných domov zvaných kanonie sprevádzali bohaté panovnícke i biskupské nadácie, za prispenia ktorých vznikali i ženské kláštory (napr. vo Zwierzyńcu pri Krakowe, Krzyżanowice (zal. v r. 1162) a Busko (zal. medzi r. 1144–1166) – Wiśniowski 1958; Trawkowski 1964; Kłoczowski 1966). Koncom 12. storočia vacovský biskup Boleslav založil na juhu Zemplína kláštor v Lelesi, kde prvých rehoľníkov osadil priamo zo strediska v Premontré (Oszwald 1957, s. 245–246). Patronátne právo nad kláštorom po smrti biskupa získal kráľ, ktorý sa neskôr vzdal v prospech zámožných barónov (Oszwald 1957, s. 232, 238–239). V tomto prelomovom období začali vznikať prvé mestské útvary, v rámci ktorých momenty ekonomické, sociálne, ale i demografické spôsobili

Obr. 6. Pestovanie viniča na východnom Slovensku.

vznik nových mendikantských reholí. Nakoľko šlo o ekonomicky nenáročné komunity, no obsahom svojho poslania i rozsahom pôsobnosti výhradne závislé na mestskom prostredí. Na príklade Západu uplatnil sa princíp väzby mendikantských domov na komunikácie alebo na predmestia v novovznikajúcich organizmoch, do ktorých sa etablovali. Pohraničné mestá vznikali pomerne neskoro a skoro všetky na nemeckom práve (Nowy Sącz lokovaný v r. 1292 na mieste starej osady Kamienicy, Stará Lubovňa na zač. 14. stor., kde pod rovnomeným hradom bola zriadená colná stanica, doložená rokom 1330 (Beňko 1985, s. 170–172), podobne aj Bardejov (Uličný 1990, s. 24–25). Dominikáni, ktorí preferovali obchodné centrá (napr. Kraków, Košice) sa v karpatskej oblasti ujali misijnej činnosti, hlavne

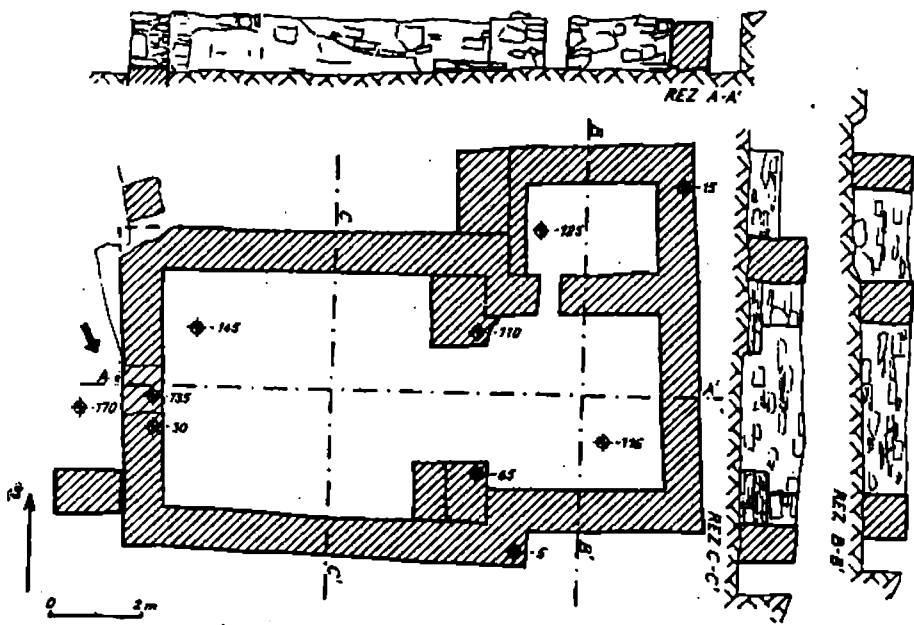
Obr. 7. Františkáni a dominikáni v XV. storočí (podľa J. Kłoczowski).

na území rusko-litevskom (Loenertz 1934; Freed 1977, s. 68–69) a v uhorskej časti v Sedmohradsku. Františkáni, ale aj augustiniáni-eremiti svoju činnosť vyvíjali v boji proti schizmatickým Ruthénom (Kłoczowski 1983, s. 32, tam lit.). V Malopoľsku sa dve najvýraznejšie žobravé rehole ujali zväčša, a to v Krakove. Už v roku 1222 sa tu usadili dominikáni a prostredníctvom krakovského biskupa sa v roku 1216 dostali do Sandomierzu s jednoznačnými misijnými zámermi (Kłoczowski 1975, s. 26–39; Freed 1977, s. 56). Vzápätí sa v Krakove usadili aj františkáni (v r. 1237) a o dva roky vznikla samostatná poľská provincia (Freed 1977, s. 56; Kłoczowski 1983). V 14. storočí prenikajú smerom na východ (Nowy Sącz, Jasło, Żmigrod, Sanok, Krosno, Przemyśl), a to v rámci realizačných snáh Kazimíra Veľkého pravoslávnych obraciať na katolícku vieru (Abraham 1904, s. 234–235; Kantak 1937, s. 279–280). Tento proces sa v inej modifikovanej podobe udial aj v uhorskej časti Karpát. Rolu zahrala uhorská rehole pavlínov a neskoršie – v 15. storočí aj františkáni (ku atmosfére doby pozri Kłoczowski 1984, s. 332–340 (lit.)). V Starom Sączu vznikol kláštor pre druhý rád menších bratov – klarisky, ktoré svojím ideálom evanjeliového života v chudobe a dodržiavaním prísnej klauzúry neovplyvnili vonkajší spoločenský život. Jedine v charitatívnej činnosti sa prejavili, napr. pri kláštornej špitáli sv. Damiána v Zawichosti, severne od Sandomierza, kde v roku 1255 komunitu osadila haličská kráľovná Salomea (Włodarski 1957). Založenie kláštora v Starom Sączu sa dialo v rámci projektu dynastickej pokrvných zväzkov arpádovsko-piastovsko-přemyslovských (Machilek 1992). Po tatarskom poškodení kláštora v Zawichosti (1260) bol kláštor translokovaný na miseto zvané

„Lapis Mariae“ (Skala pri Krakove) a následne v Starom Sączy, kde sídlila príbuzná Salomei – Kunigunda (Kinga), dcéra uhorského kráľa Bélu IV. (Sawicki 1984). Jej najstaršia sestra Helena (Jolanta – † 1298) spolu s Kingou vstúpili do rehole v r. 1279–1284. Krakovské a sandomierske knieža Boleslav V., manžel Salomei († 1268) bol spoluzakladateľom kláštora spolu s kráľovnou Kingou (pozri Barycz 1979), ktorý obdaril majetkami (Wiatrowski 1959). Na uhorskej strane Karpát monastický život mal trochu odlišný vývoj. V prvej polovici 13. storočia možno pozorovať ďalšiu výraznú vlnu eremitského hnutia, pričom impulzy vychádzali jednak z Talianska a Ostrihomu, kde kanonik Euzebius na lokalite Szentkerest vybudoval kláštor, ktorý im dal názov „svätokrížski pustovníci“ (pápežským privilegiom z r. 1329 uznaní za samostatnú rehoľu pavlínov podľa augustiniánskej reguly, pridelené Gentiliovým dekrétom z r. 1308 (Swidzinski 1968; najnovší prehľad Sarbak 1988, tam lit.).

Kult sv. Kříža nachádzame aj pri ich neskorších kláštoroch a výrazne v obidvoch spišských dedinách – Mnišek nad Hnilcom a na poľskej hranici v Mnišsku nad Popradom, v prameňoch nazvaných ako Heremitae alebo Remete (Slivka 1994) Toponymickú koncentráciu výskytu eremitských stôp vykazuje jednak Prešovská kotlina a Podvihorlatská oblasť. Pustovníci žili podľa rozličných pravidiel a zvyklostí, zrejme pokiaľ neboli viazaní na svoj stabilný konvent (!). O ich zjednotení sa usilovala pápežská kúria, čo bolo završené Alexandrom IV., ktorý bulou z 9. IV. 1256 – „Licet ecclesiae catholicae“ jednotlivé eremitské skupiny a kongregácie začlenil pod *Ordo Fratrum Eremitarum S. Augustini* (Elm 1965). Tento postup najlepšie ilustruje založenie augustiniánskeho kláštora pod kráľovským hradom Šariš (medzi rokmi 1253–1256), keď sa v ňom somňajú (v r. 1274) „fratrum Gyllermitarum Ordinis S. Augustini“ t. j. guilelmiti, či nem. wilhelmiti. Vtedy jeho kláštorný chrám bol zasvätený poľskému svätcovi sv. Stanislavovi, ktorého kult bol rozšírený len na východnom Slovensku (Pongrácovce, Staré, Fridman, zan. Miloj na Spiši – Kútnik 1979; k životu sv. Stanislava jeho konfliktu s kráľom pozri Plezia 1979). Augustiniáni-eremiti mali svoje kláštory len v Šariši (Veľký Šariš, Hrabkov, Bardejov) a na Spiši pri Sp. Kapituli. Ich rehoľu preferovali uhorskí králi a popularitu mali medzi nemeckým meštianstvom (Fallenbüchl 1943, s. 147). V Bardejove vyvíjali bohatú kultúrnu činnosť so svojím kláštorným skriptóriom (Sopko 1980, s. 21–22).

Na území bývalej Podkarpatskej Rusi, ktorá patrila Uhorsku, postupne vznikali tri archidiakonáty: užský, berežský a ugočský s ingerenciou sedmohradského biskupstva v Albe Julii a jágerského biskupstva (na pravom brehu Tisy) – Kovács 1987). Rovinaté územie bolo hustejšie osídlené pôvodne Slovanmi, potom Maďarmi i Nemcami a hornaté územie osídlili Rutheni a rumunskí Valasi. V Mukačeve na Černeckej Hore založil podolské knieža Teodor Koriatovič na konci 14. storočia pravoslávny kláštor. Uhorskí králi v týchto oblastiach zakladali pavlínske kláštory. V stredisku kráľovských lesov a strážcov Bereg (Györffy 1987, s. 531–2) založila manželka Karola Róberta v roku 1329 kláštor ku cti P. Márie (dnešné Nižné Remety – DAP I, s. 9; Kovács 1987, s. 119). Kráľovskí lovci počas poľovačiek pobúdlí v kláštore, kde dostali bezplatné ubytovanie a stravu. Per analogiam na Spiši, kde v kráľovskej služobnickej osade Dravce vznikol z prícestného hospica rehoľný dom antonitov (Slivka 1993, s. 58). V roku 1384 fundovali v Užhorode humenský Drugetovci kláštor ku cti Tela Kristovho (DAP III, s. 159), nad ktorým mali patronátne právo. V mestečku Humenné fundovali v roku 1488 zasa františkánsky kláštor ku cti bl. Panny Márie (Csánski I, s. 337). V Podvihorlatskej oblasti je sústava eremitských názvov v okolí Blatných Remiet, prvýkrát písomne doložených v roku 1345 („possessionum... Remethe“), čo znamenalo majetok kláštora v Nižných Remetách, vzdialeného asi 30 km (Slivka 1994). V blízkosti obce Vinné je vrch Remecisko a východne od obce – v polohe Kristy odkryl B. Polla v roku 1977 malý kostolík s pravouhlou svätyňou a po sev. strane so sakristiou. Objekt dával na rozhranie 11. a 12. stor. s domnieva sa, že ide o eremitský kostolík zasvätený sv. Krížu (Polla 1979). V listine z roku 1336 sa uvádza patronátne právo nad kostolom sv. Kríža „circa ipsam possessionem Vinna existentem, scilicet locum heremitorii....“

Obr. 8. Vinné. Pódorys kostola sv. Kríža (podľa B. Pollu).

(Szt. okl. I., s. 112), teda miesto „pustovne“ či pavlínskeho kláštora (azda dreveného). Celý problém dešifruje neskoršia správa z roku 1418. Podľa nej Albert, zemepán z rodu michalovských požiadal pápeža, aby mu potvrdil znovu vystavať kaplnku sv. Kríža „in Ungis“ pre pavlínov, pretože pred 40. rokmi musela rehoľa kaplnku opustiť s prinútením neveriacich schizmatikov, t. j. Ruthenov (per infideles schismaticos – Lukšics 1931, reg. č. 34). Túto správu autori vzťahovali na Užhorod, kde patronátne právo prináleželo ovšem Drugetovcom. Miesto „in Ungis“ znamená Užskú stolicu, do ktorej Vinné administratívno-politicky patrilo, aj keď cirkevne v 14. stor. do zemplínskeho archidiakonátu. Kláštorík, či kaplnka – ako výskum ukázal – nebol(-i) viac obnovené. Odkrytý kostolík sa nachádza na vyvýšenom zalesnenom kopci, ktorý sa nazýva aj Senderov, teda názov zachovaný v hun-garizovanej forme „Szent Endre“ t. j. Svätý Ondrej, ktorý bol patrónom Kyjevskej Rusi. Možno tu len hypoteticky predpokladať staršiu vrstvu eremitov východného pôvodu. Žiaľ, krátkodobý výskum sa zameriaval len na objekt kostolíka. Sám názov obce Vinné – bytostne spätý s pestovaním viniča (Uličná 1982, s. 132) – svojou zemepisnou polohou priam ponúkol miesto na osadenie sa mníšskej komunity. Rehoľu pavlínov, ktorá vznikla v Uhorsku, uprednostovali panovníci a im oddaní šľachtíci. Mnohých usadzovali pri existujúcich farských kostoloch (napr. Imrich Perényi v r. 1502 v Trebišove – DAP III, s. 2, alebo páni z Rozhanoviec vo Vranove nad Topľou v roku 1413 (DAP III, s. 165). Kláštor v Cejkove patrilo najskôr františkánom, ktorý zanikol za bratríckych nepokojov (v listine z r. 1459 sa uvádza, že ho napadli zbojníci – „Bohemis“ (SNA – HM Leles F. 70, n. 67). V roku 1616 Štefan Pete založil františkánsky kláštor v Stropkove, do ktorého prví mníši prišli z poľského kláštora v Krosne (Beňko 1994, s. 61). Ďalší tzv. monastýr sv. Ducha v Krásnom Brode, ktorý vznikol len v 17. storočí pre pravoslávnych mníchov sa vymyká z časového kontextu našej práce (výskum v r. 1976 – L. Olexa 1982).

V kartografii stredovekých rehoľných domov v oblasti východných Karpát zostáva zmieniť sa o lechnickom kláštore, nachádzajúcom sa na samej slovensko-poľskej hranici

pri Dunajci (dnes Červený kláštor). Archeologický výskum kláštora nebol ukončený (Čaplovič 1977) a dodnes nepoznáme podobu, ale ani rádovú príslušnosť predchodcu kláštora (t. j. pred rokom 1319). Totiž, keď v roku 1344 kráľ Ľudovít poveril jágerskú kapitolu reambulovať majetok kartuziánov v Lechnici, v jej relácii sa hovorí o rozostavanom kláštore na mieste, ktoré sa volá Kláštorisko (unum locum Monusturhel) a v staršej správe z r. 1326 toto miesto nesie názov „vallis s. Antonii“ a sám kláštor „domus Vallis s. Antonii“ (doklady u Kútnik 1966; 1982, s. 101–102). Kláštor fundoval mag. Kakaš a výstavbu po roku 1320 viedol „stavbyvedúci“ kartuzián Ján z materského kláštora zo Skaly útočiska (Slivka 1988 a 1993, s. 58). Ako sme už spomenuli, kláštor ešte v roku 1344 – teda po vyše 20. rokoch bol len v stave rozostavenom „s dvomi drevenými kaplnkami“ (tamže). Jedna zaiste v čase výstavby poslúžila kartuziánom za oratórium, ktorú si sami postavili a druhá mohla dožívať pri existujúcom cestnom zariadení, o čom sme sa už zmienili. Kláštor mal úzke kontakty nielen sa svojim materským kláštorom, ale aj s kultúrnym Krakovom. To vyplývalo z povahy rehole kartuziánov, ktorá okrem kontemplácie sa venovala hlavne skriptorskej činnosti. Krakovský vzdelaný kňaz a známy historik Jan Dlugosz († 1480) pri svojich diplomatických cestách do Uhorska sa zaiste zastavil i v tomto kláštore, nakoľko mal záujem o vybudovanie kartuziánskeho kláštora pri Krakowe (Sikora 1973). Jeho zámer nebol realizovaný.

Z obsiahleho súboru otázok spojených so štúdiom kláštorov vynára sa špecifický problém sledovania vzťahu mníšskych komunít k svojmu zázemiu, a to nielen hospodársky, ale hlavne kultúrno-náboženský. Na niektoré momenty sme upozornili, aj ako na problém a podnety pre ďalší výskum; iné – z dôvodov priestorových – sme nemohli riešiť v detailoch, aj keď k ozrejmieniu vzťahov a na podopretie našej argumentácie si to jednoducho vyžaduje. To však na inom mieste.

Až by som mal v krátkosti rezumovať výsledky nášho bádania, tak jednoznačne sa ukazuje, že východokarpatský terén si aj z tejto stránky vyžaduje komplexný výskum. Aj na ňom sa uplatňovala zásada sv. Benedikta, že z mníšskej samoty sa rodí „terra culta“. Symbolický odkaz nášho spoločného svätca Svorada nás k tomu spoločne zaväzuje.

Literatura

- ABRAHAM, W., 1904: Powstanie organizacji Kościoła łaćcińskiego na Rusi. Lwów.
– 1962: Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII. 3. vyd. Poznań.
ANGENENDT, A., 1972: Monachi peregrini. München.
ANGHEL, G., 1973: Mittelalterliche Burgen in Transilvanien. Bucuresti.
– 1977: Les premiers donjons en pierre de Transylvanie. In: Chateau Gaillard 8, s. 7–20.
Anonim tzw. Gall, 1989: Kronika Polska (preložil R. Grodecki). Kraków.
AVENARIUS, A., 1991: Veľká a Nepokrstená Morava Konštantína Porfyrogeneta. In: X. slovenská onomastická konferencia (zb. referátov). Bratislava, s. 43–46.
BARYCZ, H. (red.), 1979: Historia Starego Sącza od czasów najdawniejszych do roku 1939. Kraków.
BAŠTA, J., 1991: Otázka zemských stezek na Domažlicku ve světle archeologických nálezů. In: Studia Mediaevalia Pragensia II, s. 61–73.
BENDER, W., 1992: Zisterzienser und Städte. Trier.
BEŇKO, J., 1985: Osídlenie severného Slovenska. Košice.
BEŇKO, J. a kol., 1994: Stropkov. Monografia mesta. Martin.
BIAŁOKÓRSKA, K., 1960: Wąchock. Opactwo cystersów. Warszawa.
BLAZOVICH, A., 1954: Soziologie des Mönchtums und der Benediktinerregel. Wien.
BOCHNAK, A., 1938: Grób biskupa Maura w krypcie św. Leonarda na Wawelu. In: Rocznik Krakowski t. 30, s. 239–248.
BORAWSKA, D., 1964: Kryzys monarchii wczesnopiastowskiej w latach trzydziestych XI w. Warszawa.
BRACKMANN, A., 1934: Die Ursachen der geistlichen und politischen Wandlung Europas im 11. und 12. Jahrhundert. In: Historische Zeitschrift 149, s. 229–239.
BUCZEK, K., 1957: Stróże. Studium z ustroju społecznego Polski wczesnofeudalnej. In: Roczniki Dziejów Społecznych i gospodarczych 19, s. 11–43.
CANIVEZ, J. (ed.), 1933–1941: Statuta capitulorum generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786. I–VIII. Louvain.

- CDSI = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. 1.–2. zv. (ed. R. Marsina). Bratislava 1971, 1987.
- COESTER, E., 1984: Die einschiffigen Cistercienserinnenkirchen West- und Süddeutschlands von 1200 bis 1350. Mainz.
- CONZELMANN, H., 1972: Die Apostolgeschichte. (Handbuch zum Neuen Testament 7). 2. Aufl. Tübingen.
- ČAPLOVIČ, D., 1977: Príspevok k dejinám Červeného Kláštora. In: *Historica Carpatica* 8, s. 155–191.
- DĄBROWSKA, E., 1965: Studia nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym Ziemi Wiślickiej. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- DAP = Documenta artis Paulinorum I–III. Budapest 1975–1978.
- DAVID, P., 1939: Les bénédictins et l'ordre de Cluny dans la Pologne médiévale. Paris.
- De CUBBER, W., 1978: Zum religiösen Wortschatz in der frühmittelhochdeutschen geistlichen Dichtung. I. Gent.
- DEMM, E., 1970: Reformmönchtum und Slawenmission im 12. Jahrhundert. Lübeck und Hamburg.
- DERDA, H. J., 1992: Vita communis. Studien zur Geschichte einer Lebensform in Mittelalter und Neuzeit. Köln–Wien.
- Du CANGE, Ch., 1954: Glossarium Mediae et infimae Latinitatis. I. Bd. Graz.
- DUNIN-WAŚOWICZ, T., 1988/89: Projets missionnaires cisterciens dans la Rus' du sud-ouest aux XIIe–XIIIe siècles. In: *Harvard Ukrainian Studies* Vol. XII/XIII, s. 531–550.
- ELM, K., 1965: Italienische eremiten-gemeinschaften des 12. und 13. Jahrhundert. Studien zur Vorgeschichte des Augustiner-Eremitenordens. In: *Ľ Eremitismo in Occidente nei secoli XIe XII*. Milano, s. 491–559.
- 1980: Kanoniker und Ritter vom Heiligen Grab. In: *Die Geistlichen Ritterorden Europas*. Sigmaringen, s. 141–169.
- ENCYKLOPEDIA, 1989: Encyklopedia katolicka. T. 1. Lublin.
- FALLENBÜCHL, F., 1943: Az Ágostonrendiek Magyarországon. Budapest.
- FECHTER, J., 1966: Cluny, Adel und Volk. Studien über das Verhältnis des Klosters zu den Ständen (910–1156). Stuttgart.
- FELMY, K. Ch. (zost.), 1988: Tausend Jahre Christentum in Russland. Zborník príspevkov. Göttingen.
- FIRLET, J.–PIANOWSKI, Z., 1989: Z nowszych badań nad wczesnośredniowieczną architekturą murywaną w Krakowie. In: *Krzysztofory Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* z. 16, s. 55–65.
- FREED, J. B., 1977: The friars and German Society in the Thirteenth Century. Cambridge.
- FROHNES, H. (zost.), 1974, 1978: Kirchengeschichte als Missionsgeschichte. I–II. München.
- FÜGEDI, E., 1959: Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei. In: *Studia slavica Acad. scient. Hungaricae* t. V, fasc. 3–4, s. 363–400.
- DZIEWULSKI, W., 1964: Postępy chrystianizacji i proces likwidacji pogaństwa w Polsce wczesnośredniowiecznej. Wrocław.
- DIÓSZEGI, V., 1967: A pogány magyarok hitvilága. Budapest.
- GHEORGHIU, T. O., 1985: Arhitectura medievală de aparare din România. Bucuresti.
- GIEYSZTOR, A., 1971: Bamberg i Polska w XI i XII wieku. In: *Studia źródłoznawcze* 15, s. 71–83.
- 1982: Le fonctionnement des institutions ecclésiastiques rurales en Bohême, en Pologne et en Hongrie aux Xe et XIe siècles. In: *Cristianizzazione ed organizzazione ecclesiastica delle campagne nell'alto medioevo: espansione e resistenza*. Spoleto, s. 925–954.
- GLATZ, F.–KARDOS, J. (zost.), 1988: Szent István és kora. Zborník príspevkov. Budapest.
- GOTTSCHALK, J., 1966: Die Bedeutung der Zistercienser für die Ostsiedlung, besonders in Schlesien. In: *Zeitschrift für Ostforschung* 15, s. 67–106.
- GÖCKENJAN, H., 1972: Hilfsvölker und Grenzwächter im mitteleuropäischen Ungarn. Wiesbaden.
- GRUDZIŃSKI, T., 1966: Kryzys monarchii wczesnofeudalnej polskiej w świetle ostatnich badań. *Zeszyty Naukowe UMK w Toruniu – Historia* 2, s. 17–35.
- GYÖRFY, Gy., 1987: Az Árpád-kori Magyarországnak történeti földrajza I. Budapest.
- 1988: König Stephan der heilige. Budapest.
- HALAGA, O. R., 1975: Košice – Balt. Výroba a obchod v styku východoslovenských miest s Pruskom (1275–1526). Košice.
- HALLINGER, K., 1971: Gorze – Kluny. Studien zu den monastischen Lebensformen und Gegensätzen im Hochmittelalter. I–II. Graz.
- HAMMERMAYER, L., 1976: Die irischen Benediktiner – „Schottenklöster“ in Deutschland und ihr institutioneller Zusammenchluss vom 12. bis 16. Jahrhundert. In: *Studien und Mitteilungen zur Geschichte Benediktinerordens* 87, s. 249–338.
- HAVLÍK, L., 1960: Územní rozsah Velkomoravské říše v době posledních let vlády krále Svatopluka. In: *Slovenské studie* 3, s. 9–80.
- 1961: Tři kapitoly z nejstarších česko-polských vztahů. In: *Slovenské historické štúdie* 4, s. 5–85.
- 1987: Slovenské státní útvary raného středověku. Praha.
- HAWEL, P., 1993: Das Mönchtum im Abendland. Geschichte-Kultur-Lebensform. Freiburg–Basel–Wien.

- HERÉNYI, I., 1975: „Die Wart“ im Spiegel der mittelalterlichen Rechtsgeschicht. In: Zeitschrift des historischen Vereines für Steiermark. 66 (Graz), s. 111–139.
- HERVAY, F. L., 1984: Repertorium historicum ordinis Cisterciensis in Hungaria. Roma.
- HOCQUET, J.-C., 1993: Weisses Gold. Das Salz und die Macht in Europa von 800 bis 1800. Stuttgart.
- HRUŠOVSKÝ, F., 1993: Počiatky kresťanstva na Slovensku. In: Kultúra r. 5, č. 7–8, s. 502–513.
- CHODKIEWICZ, A., 1991: Tradycja cyrylo-metodiańska w Polsce. In: Cyryl i Metody apostołowie i nauczyciele Słowian. 1. Lublin, s. 125–132.
- CHUDZIAKOVA, J., 1983: Badania archeologiczno-architektoniczne w latach 1979–1980. In: Materiały sprawozdawcze z badań zespołu pobenedyktynskiego w Mogilnie. Zs. 3. Warszawa, s. 5–8.
- Ivo Auf der MAUR, 1981: Missionarische Tätigkeit der Benediktiner im Frühmittelalter. In: Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens 92, s. 108–130.
- JANOTA, E., 1862: Bardyjów. Historyczno-topograficzny opis miasta i okolicy. Kraków (2. repr. wyd. 1991).
- JAKOBS, H., 1984: Kirchenreform und Hochmittelalter. 1046–1215. München–Wien.
- KAISER, R., 1989: Gottesfrieden. In: Lexikon des Mittelalters IV. München–Zürich.
- KANTAK, K., 1937: Franciszkanie polscy. 1237–1517. Tom. I. Kraków.
- KAPISZEWSKI, H., 1960: Droga z Panonii do Polski w roku 996. In: Acta Archaeologica Carpathica II, s. 107–121.
- KAZIMÍR, Š., 1986: Pestovanie viniča a produkcia vína na Slovensku v minulosti. Bratislava.
- KESEK, M., 1972: Działalność cystersów wachockich w zakresie metalurgii żelaznej w średniowieczu. In: Dzieje i technika Świątokrzyskiego górnictwa i hutnictwa kruszcowego. Warszawa, s. 147–155.
- KIEŁBASA, A., 1986: Święta Jadwiga śląska. In: Polscy święci. Warszawa, s. 22–65.
- KŁOCZOWSKI, J., 1959: Z zagadnień funkcji społecznych cystersów w Polsce średniowiecznej. In: Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata. Poznań, s. 105–126.
- 1961: Vita communis kleru w XI–XII wieku. In: Roczniki humanistyczne 10, s. 5–40.
- 1965: L'Érémite dans les territoires Slaves occidentaux. In: L'Érémisme en Occidente nei secoli XIe XII. Milano, s. 330–354.
- 1966: Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich. In: Kościół w Polsce. t. I. Kraków, s. 375–490.
- 1975: Zakon braci kaznodziejów w Polsce 1222–1972. Zarys dziejów. In: Studia nad historia dominikanów w Polsce. 1222–1972. tom I, s. 19–158.
- 1983: Bracia mniejsi w Polsce średniowiecznej. In: Franciszkanie w Polsce średniowiecznej. Cz. 1. Kraków, s. 13–108.
- 1984: Europa słowiańska w XIV–XV wieku. Warszawa.
- 1987: Od pustelni do wspólnoty. Warszawa.
- 1970: Les cisterciens en Pologne du XIIe au XIIIe siècle. In: Cîteaux 21, s. 11–134.
- KERBL, R., 1979: Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050–1200 und ihr Einfluss auf das Arpadenkönnigreich. Wien.
- KOŁODZIEJSKI, S., 1981: Zamek Pieniny w świetle badań archeologicznych. In: Wierchy r. 49, s. 320–326.
- KOŁODZIEJSKI, S. a kol., 1982: Dzieje osadnictwa w Pieninach od czasów najdawniejszych do połowy XIV wieku. In: Przyroda Pienin w obliczu zmian pod red. K. Zarzyckiego, Studia Naturae nr. 30, PWN Warszawa–Kraków, s. 403–421.
- KOL. AUTOROV, 1956: Historie universelle des missions catholiques. Paris.
- KOROLJUK, V. D., 1964: Zapadnyje Slavjane i Kievskaja Rus v X–XI vv. Moskva.
- KOZÁK, K., 1982: Constructions dans la Hongrie de XII–XVe siècles des ordres de Chevalerie et d'Hospitaliers et leur influence. In: Acta Arch. Acad. Scient. Hungaricae 34, s. 71–130.
- KOVÁCS, B., 1987: Az Egri egyházmegye története 1596–ig. Eger.
- KOZIEŁ, S.–FRAŠ, M., 1979: Stratygrafia kulturowa w rejonie przedromańskiego kościoła B na Wawelu. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Kraków przedlokacyjny, 1987: Kraków przedlokacyjny (zb. referatów). Kraków.
- KRISTÓ, Gy., 1965: Megjegyzések az if. „pogánylázadások“ kora történetéhez. In: Acta historica Univ. Szegediensis 18, s. 30–61.
- KRISTÓ, Gy.–MARK, F., 1988: Az Árpád-házi uralkodók. Budapest.
- KUHN, W., 1973: Vergleichende Untersuchungen zur mittelalterlichen Ostsiedlung. Köln–Wien.
- KUNYSZ, A., 1981: Przemysł w pradziejach i wczesnym średniowieczu. Przemysł.
- KÚTNIK, J., 1966a: Początki chrystianizacji państwa Wiślan. In: Życie i Myśl 16. č. 7–8, s. 24–41, č. 9, s. 52–80.
- 1966b: K predkartuziánskym dejinám Červeného kláštera pri Dunajci. In: Nové obzory 8, s. 176–194.
- 1967: Dve tradície z včasnostredovekých dejín Spiša. In: Spiš – vl. zborník 1, s. 21–36.
- 1968: O pôvode pätkostolského Maura. In: Spiš – vl. zborník 2, s. 155–172.
- 1969: O pôvode pustovníka Svorada (K počiatkom kultúrnych dejín Liptova). In: Nové obzory 11, s. 5–122.
- 1979: Kult sv. Stanislava, biskupa-mučenka na Slovensku. Rukopis, 28 s.

- 1982: *Benedictine Missionaries in Slovakia in the 9th–11th Centuries*. In: *Slovak Studies (Cleveland–Rome)*, r. 22, s. 79–131.
- KUTZNER, M., 1969: *Cysterska architektura na Śląsku w latach 1200–1330*. Toruń.
- KWAPIENIOWA, M., 1959: *Początki uprawy winnej latorośli w Polsce*. In: *Materiały Archeologiczne t. 1*, s. 353–400.
- LABUDA, G., 1969: *Droga biskupa praskiego Wojciecha do Prus*. In: *Zapiski Historyczne* 34. Zeszyt 3, s. 9–22.
- 1984: *Kraków biskupi przed rokiem 1000. Przyczynek do dyskusji nad dziejami misji metodiańskiej w Polsce*. In: *Studia Historyczne* 27, s. 371–412.
- 1988: *Studia nad początkami państwa polskiego*. T. 2. Poznań.
- LALIK, T., 1962: *Zagadnienie „vite communis” kapitul polskich XII w*. In: *Wiekі średnie. Prace ofiarowane T. Manteufflowi*. Warszawa, s. 99–110.
- LEHR-SPLAWIŃSKI, T., 1956: *Czy są ślady istnienia liturgii cyrylo-metodejskiej w dawnej Polsce?* In: *Slavia* 25, s. 290–299.
- 1960: *Przyczynki krytyczne do dziejów dawnych Wiślan*. In: *Prace z dziejów Polski feudalnej R. Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin*. Warszawa, s. 35–43.
- LOENERTZ, R., *La Société des Frères Pérégrinants et les convents dominicains de Ruthénie et Moldo-Valachie*. In: *Archivum Fratrum Predicatorum* 4, 1934, s. 1–47.
- LOOS, M., 1974: *Dualist Heresy in the Middle Ages*. Praha.
- LORIE, L. Th. A., 1955: *Spiritual Terminology in the Latin Translations of the Vita Antonii*. Nijmegen.
- ŁOWMIĄŃSKI, H., 1970: *Początki Polski*. T. 4. Warszawa.
- 1979: *Religia Słowian i jej upadek (w. VI–XII)*. Warszawa.
- LUKCSICS, P., 1931: *A XV. századi pápák oklevelei*. I. zv. Budapest.
- MACHILEK, F., 1992: *Die Přemysliden, Piasten und Arpaden und der Klarissenorden im 13. und frühen 14. Jahrhundert*. In: *Westmitteleuropa–Ostmitteleuropa. Vergleiche und Beziehungen*. Festschrift für F. Seibt zum 65. Geburtstag. München, s. 293–305.
- MANTEUFFEL, T., 1950: *Rola cystersów w Polsce wieku XII*. In: *Przegląd historyczny* 51, s. 180–202.
- MARSINA, R., 1992a: *Poloha a rozloha Veľkej Moravy*. In: *Slavica Slovaca* 27, s. 4–14.
- 1992b: *Kristianizácia Maďarov a Uhorska medzi východom a západom*. In: *Historický časopis* 40, s. 409–421.
- MARSZALEK, J., 1993: *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*. Warszawa.
- MECKSEPER, C., 1975: *Ausstrahlungen des französischen Burgenbaus nach Mitteleuropa im 13. Jahrhundert*. In: *Beiträge zur Kunst des Mittelalters*. Festschrift für H. Wentzel zum 60. Geb. Berlin, s. 135–144.
- MENCL, V., 1965: *Vzťahy východného Slovenska ku gotike sliezskopolskej vetvy*. In: *Zo starších výtvarných dejín Slovenska*. Bratislava, s. 25–50.
- MICHAŁOWSKI, R., 1984: *Święta moc fundatora klasztoru (Niemcy XI–XII wieku)*. In: *Kwartalnik Historyczny*, s. 3–24.
- MIKULKA, J., 1969: *Polské země a hereze v době před reformací*. Praha.
- MINIAT, M., 1971: *Wierność i kłątwa. Losy misji Konstantyna i Metodego*. Warszawa.
- Mittellateinisches Wörterbuch*, 1967: *Mittellateinisches Wörterbuch bis zum Ausgehenden 13. Jahrhundert*. Bd. I. red. O. Prinz–J. Schneider. München.
- MORAVCSIK, Gy., 1934: *A magyar történet bizánci forrásai*. Budapest.
- MULDERS, A., 1960: *Missionsgeschichte*. Regensburg.
- NAHMER, D. v. d., 1972: *Die Klostergründung „in solitudine” – ein unbrauchbarer hagiographischer Topos?* In: *Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte (Marburg)* 22, s. 90–111.
- NALEPA, J., 1973: *Opuscula Slavica 2. Krytyczne i metodyczne uwagi o nazwach miejscowych dawnego wojewódstwa Sandomierskiego*. Lund.
- OBLIZAJEK, W., 1979: *Najstarsze dokumenty bożogrobców miechowskich (1198)*. In: *Studia Źródłoznawcze* 24, s. 97–108.
- OHLEK, N., 1989: *Klösterliche Gastfreundschaft im Mittelalter*. In: *Geschichtsblätter Kreis Bergstrasse* 22, s. 37–62.
- OLEXA, L., 1982: *Istoriko-archeologične doslidzennja u Krasnomu Brodi v 1976 roci*. In: *Naukovij zbirnik muzeju ukrajinskoj kulturi v Svidniku No 10*, s. 613–640.
- OSVALD, F., 1957: *Adatok a magyarországi premonstreik Arpád-kori történetéhez*. In: *Művészettörténeti Értesítő*, s. 231–254.
- PARCZEWSKI, A., 1902: *Początki christianizmu w Polsce i misja irlandzka*. In: *Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego* 29, s. 185–257.
- PARCZEWSKI, M., 1991: *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach*. Kraków.
- PIEKARCZYK, S., 1968: *Barbarzyńcy i chrześcijaństwo*. Warszawa.
- PIETRUSIŃSKA, M., 1971: *Katalog i bibliografia zabytków*. In: *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII. wieku*. Warszawa.

- PLEZIA, M., 1979: Dookola sprawy św. Stanisława, studium źródłoznawcze. In: *Analecta Cracoviensia* II, s. 251–413 (odt. Kraków 1981).
- POLLA, B., 1979: Archeologický výskum na stredovekej lokalite vo Vinnom. In: *Historica Carpatica* 10, s. 177–192.
- POLESKI, J., 1992: Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce. Kraków.
- POPPE, A., 1068: Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku. Warszawa.
– 1969: Organisation diocésaine de la Russie aux XIe–XIIe siècles. In: *Byzantion* 39, s. 202–217.
- PRAŽÁK, R., 1970: Bogomilizmus v Uhrách v 11. století. In: *Studia Balkanica Bohemoslovaca* (zb. zo sympozia). Brno, s. 76–82.
- PRINZ, F., 1974: Topos und Realität in hagiographischen Quellen. Eine Erwiderung. In: *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 37, s. 162–166.
- PUTTKAMER, E., 1956: Die polnisch-ungarische Grenze im Mittelalter. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 4, s. 369–389.
- RANDT, E., 1988: Politische Geschichte bis zum Jahre 1327. In: *Geschichte Schlesiens*. Bd. 1. Sigmaringen, s. 73–156.
- RAPPORT, P. A., 1965: Kárpátaljai középkori várak. In: *Archeologiai értesítő* 92, s. 61–65.
- RATKOŠ, P., 1963: Východné oblasti Veľkej Moravy a starí Maďari. In: *Konferencia o Veľkej Morave a byzantskej misii*. Brno–Nitra, s. 103–116.
– 1968: Pramene k dejinám Veľkej Moravy. Bratislava.
– 1969: Slovensko v dobe veľkomoravskej. Košice.
- ROLOFF, J., 1981: Die Apostelgeschichte (Das Neue Testament Bd. 5). 17. Aufl. Göttingen.
- SARBAK, G., 1988: Entstehung und Frühgeschichte des Ordens der Pauliner. In: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 99, s. 93–103.
- SAWICKI, W., 1984: Błogosławiona Jolanta. In: *Polscy święci*. 3. zv. Warszawa, s. 18–71.
- SZANIECKI, P., 1981: Benedyktyńi. In: *Zakony benedyktyńskie w Polsce*. Tyniec, s. 39–77.
- SCHNEIDER, A. a kol., 1977: Die Cistercienser. Geschichte–Geist–Kunst. 2. vyd. Köln.
- SCHNEIDER, G., 1980: Deutsche Weingeschichte. Köln.
- SCHNEIDER, R., 1975: Güter- und Geldepositen in Zisterzienserklöstern. In: *Zisterzienser-studien* (Berlin) 1, s. 97–126.
– 1979: Zur Rolle des Handels in der Wirtschaft der Zisterziensklöster im Nordöstlichen Mitteleuropa während der zweiten Hälfte des 12. und der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts. In: *Zisterzienser-Studien* 4, s. 133–168.
- SCHIEFFER, R., 1976: Die Entstehung von Domkapiteln in Deutschland. Bonn.
- SCHÜTZ, A., 1993: Das Geschlecht der Andechs-Meranier im europäischen Hochmittelalter. In: *Herzöge und Heilige. Des Geschlecht der Andechs-Meranier im europäischen Hochmittelalter*. Regensburg, s. 21–185.
- SIKORA, F., 1973: O fundacji kartuskiej Jana Długosza. In: *Kwartalnik Historyczny* 80, s. 872–884.
- SILNICKI, T., 1927: Organizacja archidiaconatu w Polsce. In: *Studia nad Historia Prawa Polskiego* 10, z. 2, s. 70–84.
- SLÁMA, J., 1990: Rané stredoveké Čechy a rurikovská Rus. In: *Archeologické rozhledy* 62, s. 31–397.
- SLIVKA, M., 1987: Rádové domy v štruktúre osídlenia Slovenska a v jeho politických a sociálně-ekonomických vzťahoch (so zameraním na krížovničné rády). In: *Archaeologia historica* 12, s. 383–402.
– 1988: Doterajšie výsledky výskumu na Kláštorisku v Slovenskom raji. In: *Arch. historica* 13, s. 423–439.
– 1990: Stredoveká cestná sieť na východnom Slovensku a jej determinanty. In: *Slovenská numizmatika* 11, s. 83–112.
– 1991: Cisterciiti na Slovensku. In: *Archaeologia historica* 16, s. 101–117.
– 1993: Stredoveké rehoľné komunity na Spiši a ich význam v štruktúre osídlenia. In: *Archaeologia historica* 18, s. 53–62.
– 1993b: Fundačný proces cisterciťských kláštorov na Slovensku. In: *Východoslovenský pravek* IV, s. 191–195.
– 1994: K problematike eremitizmu na Slovensku. In: *Dejiny a kultúra rehoľných komunít na Slovensku* (zborník zo sympózia). Trnava, s. 49–70.
- SLIVKA, M.–VALLAŠEK, A., 1991: Hrady a hrádky na východnom Slovensku. Košice.
- SOPKO, J., 1980: Knižná kultúra v Bardejove pred rozšírením knihtlače. In: *Kniha '77*, r. 4, s. 19–37.
- SPRANDL, R., 1968: Das Eisengewerbe im Mittelalter. Stuttgart.
- STAROWIEYSKI, M., 1980: Starożytny reguły zakonne. Warszawa.
- STASIEWSKI, B., 1959: Zur Verbreitung des slawischen Ritus in Südpolen während des 10. Jh. In: *Forschungen zur Osteurop. Gesch.* 7, s. 7–25.
- STRELZYK, J., 1987: Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy. Warszawa.
- SUŁOWSKI, Z., 1961: Nowsze badania nad budowa polskiej organizacji kościelnej. In: *Roczniki Humanistyczne* 10, s. 170–178.

- 1992: Pierwszy kościół Polski. In: *Chrześcijaństwo w Polsce*. Lublin, s. 17–51.
- SZEGFÜ, L., 1979: Gellért püspök halála. In: *Acta historica Univ. Szegediensis* 66, s. 19–28.
- SZENTIRMAI, A., 1956: Der Ursprung des Arhidiaconats in Ungarn. In: *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht* 7, s. 234–244.
- SWIDZINSKI, St., 1968: Die Augustinusregel im Pauliner-Orden. In: *Augustiniana* 18, s. 29–38.
- ŚWIECHOWSKI, Z., 1990: Sztuka romańska w Polsce. Warszawa.
- TESKE, W., 1977: Laien, Laienmönche und Laienbrüder in der Abtei Cluny. Ein Beitrag zum „Konversen-Problem“. 2. část. In: *Frühmittelalterliche Studien* 11, s. 288–339.
- TKÁČ, P., 1977: Byzantská církev na území Uhorska. In: *Pravoslavný theologický sborník* 5 (Praha), s. 87–96.
- TOBIASZ, M., 1961: Kraków benedyktyński w XI w. In: *Nasza przeszłość* 14, s. 5–22.
- 1963: Bozogrobcy w Miechowie. In: *Nasza Przeszłość* 17, s. 5–56.
- 1965: Zagadka średniowiecznej osady w Falsztynie na Spiszu. In: *Wierchy* 34, s. 170–178.
- TOMASZEWSKI, A., 1991: Sub habitu templariorum – porta occidentalis ecclesiae Oppatoviensis. In: *Kultura średniowieczna i staropolska*. Warszawa, s. 295–303.
- TRAJDOS, T. M., 1979: Problemy osadnictwa na polskim Spiszu. In: *Pamiętnik Słowiański* 29, s. 3–72.
- TRAWKOWSKI, S., 1964: Między herezją a ortodoksją. Rola społeczna premonstratensów w XII. wieku. Warszawa.
- UHLÁR, V., 1969: Zavada. *Kultura slova* 3, s. 16–21.
- ULANOWSKI, B., 1892: O założeniu i wyposażeniu klasztoru benedyktynek w Staniątkach. In: *Rozprawy AU* (wydz. hist.-fil.), seria II, t. III, Kraków, s. 1–131.
- ULICNÁ, V., 1981–82: Rozšírenie pestovania viniča hroznorodého (*Vitis vinifera* L.) na východnom Slovensku v minulosti. In: *Zborník Pedagogickej fakulty v Prešove – prírodné vedy* r. 17, zv. 1, s. 163–203; r. 18, s. 67–97; r. 19, s. 131–158.
- ULIČNÝ, F., 1990: Dejiny osídlenia Šariša. Košice.
- VENCKO, J., 1927: Dejiny štiavnického opátstva na Spiši. Ružomberok.
- VLASTO, A. P., 1970: *The Mission of the Church and the Propagation of Faith* (Stud. in Church Hist. 6). Cambridge, s. 1–16.
- VOGÜE, A de, 1964: „Honorer tous les hommes“. Le sens de l'hospitalité bénédictine. In: *Revue d'ascétique et de mystique* 40, s. 129–138.
- VOJTAS, J., 1967: Z minulosti križovníckeho prepoštva v Lendaku. In: *Spiš – vlastivedný sborník* 1, s. 57–87.
- WACHOWSKI, K., 1981: Ziemie polskie a Wielkie Morawy. Studium archeologiczne kontaktów w zakresie kultury materialnej. In: *Przegląd Archeologiczny* 29, s. 151–197.
- WAŚOWICZ, T., 1967: Sandomierska sieć drożna w wiekach średnich. In: *Studie Sandomierskie. Materiały do dziejów miasta Sandomierza i regionu sandomierskiego*. Warszawa, s. 111–132.
- WAGNER, G., 1917: *Des Gewerbe der Bader und Barbieri im deutschen Mittelalter*. Phil. Diss. Freiburg im Breisgau.
- WĘDZKI, A., 1973: Uwagi nad problemem kształtowania się granicy polsko-węgierskiej na Spiszu w średniowieczu na marginesie najnowszych prac J. Beńko. In: *Slavia Antiqua* 20, s. 197–210.
- WIŚNIEWSKI, E., 1965a: Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu. Studium geograficzno-historyczne. Warszawa.
- 1965b: Z nowszych badań nad organizacją kościoła na Węgrzech i w Szwecji. In: *Prawo kanoniczne* 8, nr. 2, s. 35–68.
- 1959: W sprawie początków klasztoru norbertanek w Kryzanowicach. In: *Roczniki Humanistyczne* 8, s. 215–224.
- 1969: Kościół parafialny i jego funkcje społeczne w średniowiecznej Polsce. In: *Studia Theologica Varsoviensia* 7, nr. 2, s. 187–237.
- WIATROWSKI, L., 1959: Z dziejów latyfundiów klasztoru klarysek ze Starego Sącza. (XIII–XVIII wiek). *Zeszyty Naukowe Univ. Wrocław. Historica* z. 2, 93–177.
- WIDAJEWSKI, J., 1947: *Państwo Wiślan*. Kraków.
- WŁODARSKI, B., 1957: Salomea – królowa halicka. In: *Nasza Przeszłość* 5, s. 61–83.
- ZACHOROWSKI, S., 1909: Węgierskie i polskie osadnictwo Spiszu do połowy XIV wieku. In: *Rozprawy Wydz. hist.-fil. AU w Krakowie*, s. 191–283.
- ZAITS, E., 1990: Wczesnośrednie wieczne grzywny siekeropodobne z Małopolski. In: *Materiały Archeologiczne* 25, s. 142–178.
- ŻAKI, A., 1974: *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*. Wrocław.
- 1982: Początki chrześcijaństwa w Polsce południowej w świetle źródeł archeologicznych i pisanych. *Symposiones, I. Artykuły* (1978/1981). Londyn, s. 9–108 – por. rec. v *Archeologia Polski* 30, 1985, s. 238–245.
- ZIENTARA, B., 1975: *Henryk Brodaty i jego czasy*. Warszawa.
- ZOLL-ADAMIKOWA, H., 1966: *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe Małopolski*. Cz. I. Źródła. Wrocław.

- 1971: Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe Malopolski. Cz. II. Analiza, Wrocław.
- ZUMKELLER, A., 1968a: Biblische und altchristliche Leitbilder des klösterlichen Lebens im Schriftum des heiligen Augustinus. In: Augustiniana 18, s. 5-21.
- 1968b: Das Mönchtum des heiligen Augustinus. 2. Aufl. Würzburg.
- ZUROWSKA, K., 1983: Studia nad architekturą wczesnopiastowska. Warszawa-Kraków.

Zusammenfassung

Gemeinsame Bindungen der mittelalterlichen Klöster im östlichen Teil der Karpaten (polnisch-slowakisch-ukrainische Beziehungen)

Das ost-karpatische Gebiet stellt ein sehr gegliedertes Relief mit den großen Kontrasten in der Seehöhe, in der geologischen Struktur der Böden, in den Temperaturen, in der Wassermenge und Pflanzenarten dar. Die gesamten Naturbedingungen haben die Besiedlung dieses Territoriums und die Entwicklung der Gesellschaft in diesem Teil der Karpaten beeinflusst. Im kulturhistorischen Prozeß haben eine wichtige Rolle besonders die Mönchsgesellschaften gespielt. Diese kamen wie vom Osten so auch vom Westen und haben besonders hier für die Vermittlung beider Richtungen eine kulturelle Symbiose gebildet. Für die Großmährische Periode ist die Christianisierung durch die schriftlichen Quellen (Lebenslauf St. Methodii, Kap. XI und die Petition des bayerischen Episkopats aus dem Jahr 900 dem Papst Jan IX.) belegt. Die archäologischen Forschungen bringen Belege für diese Tätigkeit erst aus dem Ende des 10. Jh.s (neue Grabungen in Krakow-Wawel) und besonders aus dem 11. Jh. (Grabungsergebnisse von Przemysl, Benediktiner Kloster in Tynec, Sandomierz, Spišská Kapitula, Michalovce u. a.). Die Christianisierung beweist auch der Bestattungsritus. (Analytische Bearbeitung von Zoll-Adamikova, 1971).

Die ersten Benediktiner Klöster entstanden in den Residenzcentren der Herrscher und in ihrer Nähe (z. B. Kraków, Tynec, Mogilno, in der Slowakei in Spišská Kapitula – alle entstanden im 11. Jh., ein bischen später Košice-Krásna an d. Hornad). Während die schriftlichen Quellen von den genannten Lokalitäten nur sporadisch erwähnen, desto mehr erfahren wir aus den archäologischen Quellen von allen genannten Lokalitäten.

Jünger sind die Gründungen der Zisterzienser Klöster, die in der 2. Hälfte des 12. und in der 1. Hälfte des 13. Jh.s gegründet wurden. Die ersten Gründungen waren in Kleinpolen (Jedrzejów, Suljów, Wachock, Koprzywnica). Die ersten Mönchskolonien kamen aus der Burgund-Abtei in Morimonde. Am Anfang des 13. Jh.s kamen die Zisterzienser auch in die Slowakei (Stiavnik an der Zips und Bardejov). Für Bardejov existiert eine schriftliche Quelle aus dem Jahr 1247, in der die St. Egid Kirche erwähnt ist. Aber im Namen der Stadt ist eine Spur aus dieser Zeit Geblieben und zwar durch sogn. „conversi barbatii“ – Bartbrüderrei. Die Mönche wohnten nur in einem Haus, das in der Urkunde aus dem Jahr 1261 als „terra Balcella“ genannt ist. Wo dieses Haus stand, wurde bisher noch nicht festgestellt.

Die Gründung der Zisterzienser Abteien in Kleinpolen hat auch die Missionärziele in der Richtung nach Rußland verfolgt. Die Verbreitung der Klöster auf dem Gebiet der Slowakei haben reiche Erzlager auf dem Zips-Gemer Gebiet und hauptsächlich auch guter Wein beeinflusst.

In derselben Zeit wie die Zisterzienser kamen auch die Kreuzorden, hauptsächlich die Johanniten (in den Jahren 1154-55 in Zagosc, am Anfang des 13. Jh.s im ungarischen Grenzgebiet, z. B. Bardejov, Gabolto, in der Slowakei Hanusovce an d. Topla, Seredna) und sogn. Brüder des Gottesgrabens (fratres S. Sepulcri), die als kanonischer Orden im Jahr 1163 nach Miechove gekommen sind und am Anfang des 13. Jh.s saßen sie in Šariš (Hanušovce an d. Topla). Ein anderer kononischer Orden – die Prämonstraten kamen in diese Landschaft ziemlich früh und zwar seit der Hälfte des 12. Jhs. (nach Zwierzyniec bei Kraków, Krzyzanovce, Bucko und Lelesi im Süden Zeplin).

In den mittelalterlichen Städten saßen vor allem die Dominikaner (z. B. in Krakow, Košice, Sandomierz) und Franziskaner (in Krakow und Košice). Im 14. Jh. sind die Franziskaner mit missionären Zielen nach Osten durchgedrungen. (nach Jaslo, Novy Sacz, Sanok, Krosno, Przemysl). Am Ende des 13. Jhs. gründeten Boleslaus V. mit der Königin Kinga in Starý Sanzi ein Frauenkloster der Klarisser.

Auf der ungarischen Seite der Karpaten hatte das Klosterleben im 13. Jh. eine andere Entwicklung. In der 1. Hälfte des 13. Jhs. kann man eine Welle der Eremitenbewegung beobachten, besonders auf dem Šariš-Gebiet. Die Impulse gingen aus Italien (sogn. Vilermiten) und aus Ostrihom (Paulini). Nach der Vereinigung durch die Papstbulle aus dem Jahr 1256 wurde der Order „Fratres Eremitae S. Augustini“ genannt. Sie lebten in den Ordenshäusern, die nur auf diesem Gebiet gegründet worden sind. Zuerst unter der Königsburg Šariš (1253-1256). Am Anfang des 14. Jhs. wurden neue Klöster in Hrabkova, Bardejov und bei der Spišska Kapitula Gegründet.

Der Verfasser hat in diesem Beitrag die Entstehung der einzelnen Orden präzisiert und die ältere Ansichten korrigiert. Das betrifft besonders der Benediktiner und der Templer, die von den früheren Forschern in dieser Landschaft als überwiegende Ordensgemeinschaften bestimmt wurden. Mehrere Klöster entstanden aus der königlichen Initiative und haben mehrere Aufgaben erfüllt. (Einrichtungen bei den mittelalterlichen Wegen, Sanitärdienste usw.). Der Verfasser betont die wissenschaftliche Zusammenarbeit

auf dem Gebiet der Karpaten auf der internationaler Ebene. Zum Schluß betont er den St. Benedikt Grundsatz, daß aus der Mönchseinsamkeit „terra culta“ entsteht.

Abbildungen:

1. Mittelalterliche Klöster in den Ostkarpaten. 1 – Klöster, 2 – , 3– Johanniten, 4 – Orte mit den Namen Eremiten, 5 – Burgen.
2. Grundrisse der Klöster: 1 – Wachock, 2 – Koprzywnica, 3 – Krakow-Tyniec, 4 – Jedrzejow.
3. Michalovce. Grundriß der Rotunde.
4. Spišská Kapitula (nach A. Fiala).
5. Košice-Krásna. 1 – slawischer Graben, 2 – Kirche, 3 – Basilika, 4 – Klostergebäude, 5 – Paradiesgarten, 6 – Rotunde, 7 – Heizvorrichtung, 8 – Umfassungsmauer, 9 – Öfen, 10 – Wirtschaftsgebäude.
6. Vinné. Grundriß der St. Kreuz Kirche (nach B. Polla).
7. Franziskaner und Dominikaner im XV. Jh. (nach J. Kloczowski).
8. Mittelalterliche Weinberge in der Ostslowakei. 1 – Urkunden aus dem 13–15. Jh., 2 – Urkundlich im 16.–17. Jh., 3 – Ortsnamen, 4 – Klöster.

